

MÓRICZ ZSIGMOND NAPLÓJÁBÓL

Közzéteszi Cséve Anna

Móricz Zsigmond nem szánta kiadásra naplóját, de nem is semmisítette meg, és nem rendelkezett arról, hogy halála után mi történjék vele. Leánya, Virág két könyvében is részleteket közöl a naplóból (MÓRICZ ZSIGMOND SZERKESZTŐ ÚR, Tíz év), de az írói életpálya bemutatását segítő részletek ebben a szerepben alkalmazott szövegek, egy gondolatmenet mentén illusztráló-dokumentáló feladatuk van. Az idézetek nemcsak kiegészítésre szorulnak, hanem stilizáltságuk miatt javítandók is: a móríci sorok több helyütt párbeszédes formában átdolgozva, mintegy emlékezetből idézett közlésként íródtak át. Mégis, e könyvekből alapvető információkat nyerhetünk egy – az író keze ügyében lévő – íróasztalfiókról, melyben édesapja a feljegyzéseit gyűjtötte: leveleket, novellákat, cikkeket, tervezeteket, melyek soha nem valósultak meg, nem jutottak el a címzetthez, nem kerültek a redakcióba. Itt tárolta a naplólapokat is, amelyeket később soha nem olvasott újra: egyetlenegy javítást sem találhatunk a szövegben.

Ez a kéziratköteg már nem maradt egyben, amikor a Leányfaluban teherautóra pakolt írói hagyaték a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárába érkezett. A kézirat-együttesből szálsként előkerülő lapok, melyek sajátos formai jellemzőikkel kinnáltak fel az összetartozást, bennünket is megleptek. A szerkesztetlenül telegépelte A/4-es oldalak sajátos kódjának – például a 361213853-as számjegy a bal felső sarokban, mely 1936. december 13-án 8 óra 53 perckor született írást jelöl – segítségével határozottan elkülönültek a szépirodalmi, publicisztikai művektől, sőt a jegyzetektől is. A napról napra formálódó, eddig részben publikálatlan kéziratköteg a közeljövőben, sajtó alá rendezése során

válik teljessé. A keletkezőben lévő szöveg alapja az Irodalmi Múzeum Kézirattárában őrzött 339 fóliónyi NAPLÓ, valamint a 168 fóliónyi A KERT NAPLÓJA. Elsődleges szempontunk annak a – szövegekben fellelhető – szándéknak a követése, mely az író újra meg újra e „telhetetlen jegyzőkönyv” írására készítette új, tiszta lapot fűzve írógépebe. E szaggatott nekilendülések az anyagi okok miatt folytonos íráskényszerben élő író „passzívait” szaporítják. *„Nem akart beleférfni a szokott fiókba a délutáni papír; erre kihúzom, megnézem, hát elszörnyedtem, mennyit összekalapáltam ebben az évben. El is rendeztem dátum szerint, negyvennyolc levél van teleírva, legnagyobb része mindkét oldalon. Ez hét év volna nyomtatásban. Ebben éltem ki e hónapban magamat. Gépelgetés. A beszélgetés mintájára. Csakugyan azt pótolja. Janka mellett elképzelhetetlen lett volna, hogy naponta többször is géphez meneküljek, hogy kibeszéljem magamból, amit el kell mondani, mert különben megfulladok.”*

Az első önreflexív sorokat, a feleségével, Holics Jankával folytatott szócsatákat húszéves házasságának válságában, 1925-ben kezdi lejegyezni. A naplónak tehát nincs címe, nem kezdődik, egyszer csak lesz, megindul, megszületik a családi dráma dokumentálásának vágya. Naplószerűvé visszamenőlegesen válnak ezek a jegyzetek a ráépülő, azonos szemléletmódú „beszélgetőlapok” segítségével. 1942. augusztus 14-ig közel hatszáz – a belső történéseket változó intenzitással követő, néha hónapokat is kihagyó, de gyakran egy napon belül hajnalban, délben, éjjel, órára, percre pontosan megjelölt – feljegyzés születik.

Németh László szerint Móricz az az író, aki *„noteszában hordja az ihletét”*. Valóban, a hagyatékban található több ezer oldal

nyi jegyzetfüzet tanúskodik erről. A jegyzetelési módszert még indulásakor, kezdő néprajzosként sajátította el. ICIRI-PICIRI című gyerekversének szájhagyományban fennmaradt változatát is ekkor vetette papírra. A lejegyzett élőbeszéd nyersanyagként való felhasználásának módszere írói indulásától sok tekintetben változott, a néprajzi gyűjtőutak élményeire támaszkodó ERDŐ-MEZŐ VILÁGA című verseskötettől (1906), a KERÉK FERKÓ-n (1913) keresztül A BOLDOG EMBER-ig (1935) és az ÁRVÁCSKÁ-ig (1941), melyek közismerten Papp Mihály és Litkei Erzsébet elbeszéléséből formálódtak regénnyé. Móricz páratlan jellem- és típusalkotó fantáziája – Illyés Gyula írta róla, hogy az általa teremtett alakokkal egy egész megyét lehetne benépesíteni – valóságos modellekből táplálkozott. „Ha leülök valakivel beszélni, s hozzáfogok gondosan hallgatni s közben megfigyelni őt: akkor az élet átad nekem nemcsak egy egyént, de egy típust, aki abszolút tisztán tud mindent, amit tudnia kell: tudja a nyelvet...”, melyből a szerep, a környezet, a történet már magától kibomlik. „Magától”: ez Móricz írói műhelytitka, mellyel azt sugallja – sokszor kritikusaikat is megtévesztve –, hogy modelljei kész szöveget diktáltak.

Anó-múzsza-modell-társ problémája mindvégig ott feszül a napló szövege mögött, lényegében e szembenézés az írás egyik motorja; ezért is választottuk a furcsa mo-

nológ most először nyomtatásban olvasható részleteit. Az író a beszélgetés/beszélgetés szellemi kalandja éltette, s a művész mohósága nyilvánul meg ezekben a naplórészletekben: az „elszánt” literátor, ki magánéletében sem tud lemondani erről a számára legtisztább költői invencióról. 1925-től 1937-ig négy női (fő)szereplő lép le s fel a – hol valóságos, hol álombéli – színpadon, hogy kíséjék a férfit, és viszonylatukban táruljon fel az író belső vívódási folyamata az alkotással. Nem a szereplők igazságát firtatjuk, hanem – a nő és az író dialógusainak és párhuzamos elnémulásának hullámszását – a szépirodalmi szöveggé válás szisztémáját. „*Megírtam, amit Janka tett, gondolt*”, Máriától „*egy novellát sem kaptam*”. Olga – kit „*Kedves Forrás!*” megszólítással illet – levelét „beiktatja” a TÜNDERKERT negyedik kiadásába, Csibe ezeröttszáz oldalnyi „szöveget diktál”.

Ha igaz, hogy „*a szövegnek szüksége van saját árnyékára*” (Barthes) – egy látszatra terméketlen, improduktív szövegre –, akkor a napló dialógusai a művek nélkülözhetetlen, irodalmon inneni előképei.

A naplórészleteket Móricz Zsigmond helyesírása szerint közöljük; néhány nyilvánvaló tollhibát javítottunk. A jegyzetekben a legszükségesebbre szorítkoztunk.

Cséve Anna

1925. március 7.

Tolsztoj nem volt örült, de a felesége még kevésbé.

Ma megírtam egy cikket, reggel 6-tól fél nyolcig készen volt. Akkor kihoztam, s a feleségemnek prezentáltam.

- Maga már készen van? – kérdezte, virágot locsolt.
- Magától függ.
- Mi az?
- Tolsztoj.
- Rám néz. Lehangelődik.
- Mégis?

– Eltépjem?

Nem szól.

– Soha sem írhatok...

– Ellenem?

– akármit!...

– Nem.

Kettéhasítottam.

– Azért ne tépje el.

Terka hátul ijedten bebeszölt.

– Ne tessék eltépni.

De már láttam, ez a legokosabb, darabokra téptem, s a kályhába tettem.

Mosolygással tettem jóvá.

De Janka pár perc múlva bement a hálóba. Utána mentem. Már az ágyon ült, mint szokott, összeomolva. Melléltem, öleltem.

– Olgát¹ írt?

– Maga tudja, mit: ezt írtam, röviden:

Tolsztoj tragédiája a férfi és a nő harca. A férfi belopja magát a házasság falovában a nő életvárába, és egy idő múlva (nem mondtam, hogy a varázs, a szerelem elmúltával) belülről döngeti, rombolja a várat.

Tolsztoj, a regényíró, aki ezer alakot lát, és elveszti önmagát. A feleség egy határozottabb, állandó akarattal.

A regényíró kitérve az egész világnak, az egész emberiséget akarja: a nő csak őt.

A regényíró egyszer csak rájön, hogy ez a világ ellensége a feleségének, kénytelen magába zárkózni. Az asszony azt mondja: én nem változtam.

Aztán tárgyaltam az utolsó évforduló adatait. (Az asszony ajándéka, hogy kivágja a Csetkov képét, s magát ragasztja a helyébe.) (A nő nyilatkozata: húsz évig a nyár úgy tűnt fel, mint boldog ünnep. A férfi nyilatkozata: tökéletes vagy, de nem tudsz követni szellemi életemben.) (T. nem tudja, most mit tegyen, az undorító Dusánra néz, a buta s közönséges Sasára néz, az inasra: azok tudják, s ő csak helyesli...)

Aztán hogy mért nem váltak el: mert az asszony nem változott, tehát nem eresztette el. Ha az asszony szerelmes lett volna másba, egy más életbe, őt könnyörtelen kilöki. De hol van, aki egy Tolsztojjal versenyezzen, egy (öregedő) feleség szemében, akit egy élet és kilenc gyerek köt hozzá s az a hit, hogy neki csak nem szabad engedni, és akkor minden rendben lesz.

Aztán, hogy Tolsztoj megtalálta végre azt az egyetlen pózt, amelyben ő épp olyan egyéni, eredeti és normális, mint a legutolsó paraszt. És a felesége, a halál után, megnyugodott, elmúlt hisztériája, paranoiája, végleg győzött, fehérbe öltözött, s gyönyörködött unokái víg játékában.

Ez volt a cikk. (Szép cikk volt.)

Janka: És Csetkov? (ti. azt várta, hogy azt fogom tárgyalni, hogy mily undok a Csetkov és a Dusán és a többi.) Az közelebb volt hozzá, mint a felesége.

– Dehogy. Pizskos banda. Betolakodtak, mint a kullancs, ráragadtak egy öregre.

J. – Nyomorultak. Elfördították a férjet a feleségtől. Mindent, mindent az alatt a 15 év alatt írt, amíg a feleségével boldogan élt. Amit azon túl írt: semmi. És ezt mind a Csetkovok.

¹ Magoss Olga, özvegy Kardos Gézáné, Magoss György debreceni polgármester lánya, akivel Móricz 1924 decemberében ismerkedett meg Debrecenben, s kisebb megszakításokkal haláláig levelezésben állt.

Én – Mégis derék asszony volt az: hogy megtűrte a szenilis, öreg urának ezt a kis szórakozást.

– Buta volt.

– Maga nem tűrte volna meg.

– Soha.

– De ha ő nem akart s nem bírt együtt repülni az urával. Maga mondja, hogy „nem értettem meg a férjem átalakulását”.

– Nem is lehetett. Megőrült, mit lehetett vele csinálni.

– Persze.

– Minden fölösleges számárság volt, amit azontúl írt.

Nem emlékszem, miket mondott, de folyton azt éreztem: igaz és remek.

Pl.:

J. – Elcipeltek azt a szegény öreg embert, felheccelték, a felesége ellen uszították és elvitték és az szegény folyton csak utána sírt, őt kérdezte, Zsófia hogy fogadta? és nem engedték össze többet a kegyetlen, gaz gyilkosok. Ezzel boldoggá tették? Ezzel ölték meg.

J. – Elszedték a pénzt, hogy fölösleges és buta dolgokra fordítsák, és benne valami jóérzés ellenállt, nem szívesen adta. De ezek a fehér versejtek felfalták. Ilyen undok népség, ártó, gaz lények. Az az asszony enni adott nekik, s ezek mivel viszonyozták? Elvették az urát? S mit adtak neki érte? Míg a feleségét szerette, olyan gyönyörűséget teremtett, hogy az emberek boldogok voltak, hogy osztoztak az ő családi boldogságában: azontúl? mi az ő vallása? népboldogítása? Diszharmónia. Mindenki a fejét csóválta: T. megbolondult?... ez a hülye ruha! ezt is ekkor találta már ki...

Még több ilyet mondott, spontán, ömlött belőle s csupa nagyszerűt, eredetit és igazat.

De én mélyen, mélyen lehangolódtam: minden pillanatban meggyőz és – legyőz.

Hajdan egy ilyen győzelem felfrissítő volt, üdítő, munkára lelkesítő: ma? Éreztem, hogy nem bírok ma ugyanahhoz az asztalhoz ülni s írni mást... Sőt, nem bírok kimeni, dolgaimat végezni...

– Milyen jó, hogy maga nem avatkozik bele.

Igen. Ez jó.

– Már olyan sokszor megfogadta, hogy nem ír cikket. Van magának mit írni, művészi munkája.

Igen. Szép és boldog képeket írhatok a házasságról. Mást, semmit.

De holnap délutánra vendégek vannak hívva, uzsonna. Nem kockáztathatom, hogy csak azért, hogy nekem legyen igazam, ő összetörjön.

Inkább törjön össze a tollam.

*

Pláne ma!

Hisz egy hét óta dúl a háború, és az éjszaka békültünk ki. Febr. 10. óta ma éjjel először öleleztünk. Reggel újra. Egész megfiatalodott, kipirult, s szegény elhanyagolt virágait rendbe szedte. Mikor elmentem hazulról, a folyosó tele volt virágokkal, mind kihordta-locsolta.

– Látja – mondtam –, Tolsztojnén is azt mondta a Dusánnak: „minek biztatják maguk ilyenekre az uramat, mért nem művészi munkára?”

1925. március 13.

– Milyen rossz festő ez a Halmy Artur – mondtam Jámbor építésznek a hajón.

– Hja, annak sokat kell keresni. Folyton dolgozni kell. Ott ül a feleség a nyakán, s szépen be van osztva, ebbe az órába jön ez, aztán ez – keresni kell a dollárokat.

Ez az ismertebb feleség-típus. Így beszélnek Karinthynéről, Tóth Árpádnéről, Jókainéről, mind a kettőről.

Oláh Gábor is azt mondta:

– Rosszul teszi Holics Janka, hogy úgy hajszolja az urát: írni, írni.

Egész megrémültem: talán ezek a hírek mind így keletkeznek, föltevésekből? Hipotézis?

Janka épp az ellenkezője: visszatart a pénzkeresettől.

Mikor lány korában az első százkoronást elvittem s megmutattam neki: fizetésemet, mélyen lehangolódott. Faggattam, mi baj:

– Már többet nem törődik velem. Ha gazdag ember lesz.

És tegnap azt mondtam előtte, hogy nincs pénzem.

– Nem is kell. Ez a 3 millió elég elsejéig.

– De azutánra nincs pénzem! Nem tudok kertészházat építeni.

– Mire az? Hogy több bajom legyen? Annyit tud keresni, hogy megéljünk.

*

Nem tudom jelezni, milyen romboló hatással van ez az akaratéromre. Két hete abba hagytam a könyveim kezelését újra. Pedig már Gyöngyikét beállítottam titkárnak, minden könyvemnek külön füzetet nyitottam, hogy naponta számon tartom, mi történik velük. S íme, stagnál minden, még arra sem vagyok képes, hogy a szedésre leadjam az elfogyott könyv szövegét.

Ez mindennel így van.

Lányfalu. Itt a kert. Kezdeni kellene a tavaszi munkát.

Szóba sem merem hozni.

A.J. álláspontja az, hogy mindent úgy kell berendezni, hogy egy fillért se kelljen kiadni.

Az enyém, hogy: a legjobban, pénz nem számít.

No de most én belemenjek egy harcba s naponta halljak gúnyt és szemrehányást? Inkább lefekszem aludni.

*

Nincs határa ennek a csüggedésnek. Nem volt még rá eset, hogy ha egy nagy tervet fölvetek, rögtön meg ne találja, s ki ne mutassa annak a hiábavalóságát.

Azt mondom: „kiadatok velük tíz kötetet. Tizenöt elfogyott, tízet kiharcolok.”

Azt mondja: „aztán nem lesz a következő években semmi. Adasson ki egyet, kettőt.”

– De értse meg. Ha nincs kiadva, nem veszik. Azzal én nem takaríthatok meg semmit, ha kiadatlan van. Minél több könyvem van a piacon, annál több forog!... Ha tíz könyvet kiadatok, az 150 millió!

– És mire ez?

– Élünk, utazunk.

– Hova?... Kivel?... utazik?...

S az arca fáradt, síró, beteg arc.

És én lelohadok, ellankadok, és „fene egye meg a világot”, lefekszem aludni.

Még soha életemben egy tervre nem lelkesített. Ha valamit meg akarok csinálni: csak a kész eredményt lehet hozni.

1925. március 19.

Ma történt velem a legcsodálatosabb dolog: szerelem támadt bennem a feleségem iránt.

*

Miskolcon, ugyanabban a kávéházban, ahol tavaly egy másik őrült, szenvedő, dühöngő szerelmi téboly rázott.² Ma, egy jó évvel később, határozott tiszta szerelmi vágy fogott el a feleségemért, akinek tegnap készült arcképét kivettem magam elé és néztem.

Milyen megható.

*

Milyen fájdalmasan és lágyan néz, valami bánat és megtörtség az arcában.

Utánam sóvárog.

Debrecenből egy napot késve jöttem: s ez minden gyötrelmet felidézett benne, amit a nagy rom-idő kitermelt.

De már nem aktív, csüggedt, és valami bizalom van e csüggedésben.

Termékeny bánat.

*

És milyen szép.

Mily roppant hatással voltak rám ezek a vonások húsz éven át, s mikor kitértem, akkor is csak olyan nő érdekelt, aki emlékeztetett reá.

És most először érzem hosszú idő után ugyanazt a lázébresztő szerelmi hatást, zsi-bongást a szívem körül...

*

Itt egy másik arcképe, egy 1915-ből való fénykép (hajó szabadjegy), ez volt a régi, a harcias, makacs, konok, leigázhatatlan, a Forgács Zsuzsa.

Mennyi lelki élet, élmény, harc és szakadék innen a másik képig, a maiig.

Az elsón a gőg lelki betegsége; a másikon rekonvaleszcencia puhasága.

Az első is boldogtalan, de elszánt, és elképzelni sem tudja, hogy megváltozhatik uralmi helyzete: boldogtalansága épp onnan ered, hogy képtelen abszolúte győzni.

A másik az úrnő, a vár úrasszonya, de mélységesen beteg önérzet bágyadtságával éli rom-uralma hírnevét.

*

Az egész világ tele van családi szerencsétlensége hírével. Idegen ismerősök rögtön hozzák a pletykákat, hogy a Kassai Napló, a Prágai Magyar Hírlap stb. hosszú cikket írtak róla.

És neki el kell tűrnie, s ugyanakkor én egy napot késtem...

Vége a misztikus dicsfényű boldog élet illúziójának, és ő szebb, fiatalabb, izgatóbb, gazdagabb lelkiség, mint valaha.

*

Ma először kezdem hinni, hogy élni fogunk tudni együtt.

*

Két szál gyöngyvirágot vettem neki, mint egyszer legénykoromban.

1925. március 30.

Pénteken reggel elolvasta a *Gaea* c. írást, amit frissen hoztam a gépből, s azt mondtam. Lehunytt szemmel tartotta, mintha aludna, vagy halott volna.

– Jó?

² Simonyi Máriaival 1923 végén találkozott a BÚZAKALÁSZ című drámájának főpróbáján. A színésznőt levelei-vel árasztotta el, Mária azonban hallgatott. Móricz 1924 nagy részét Pesttől és családjától távol töltötte.

- Jó.
- Szép?
- Szép.
- Tetszik?
- Nem!!!
- Elégessem?

Hallgatott. Akkor rettenetes szemekkel rám dühödve, teljes erőből kiáltotta.

– Addig nem tudott megírni ilyen b[...]ást, míg a kurvánál nem volt.

Oly félelmetes és váratlan volt, hogy kiszédültem a szobából.

A másik szobában ott volt Terka, s kellett hallania. Az arcán látszott, hogy hallotta, ijedt s csüggedt volt.

Többet nem beszéltem vele.

Összegyűrtem a papírt, de meggondoltam, nem téptem szét.

Elmentem hazulról. *

Egész délelőtt futottam, már nem is tudom, hol. Megcsináltam a Pillangó revízióját. Délután 5-re bevitettem az Athenaeumhoz.

Nem bírtam hazamenni. *

Este Eleket felhívtam telefonon, s 1/2 9-től 11-ig beszélünk a London kávéházban.

Akkor elhatároztam, hogy nem megyek haza.

Hordárral levelet küldtem, hogy elutazom egy napra s írok másnap.

Nem utazhattam el, mert nem volt nálam vasúti jegy. Otthon maradt. Oly szédülve jöttem el, hogy se kés, sem fésű, semmise volt nálam.

A London szállodában szobát vettem, lefeküdtem, s másnap 6-kor dolgozni kezdtem. Megírtam a Jótékonyosság c. cikket, melyben Jankát írtam meg és esetét – szerelemtelen. Hiába kerestem emlékeimben, ennél több rokonszenves mozzanatot nem találtam róla. S ez is mily hidegen hagy. *

Délelőtt ki is szedték, délben korrigáltam. Utána levelet írtam neki, melyet magamnak is lemásoltam.

Hideg. Szerelemtelen.

Nem bírok kierőszakolni egyetlen lázas és meleg szót.

*

Vasárnap reggel két novellát írtam: A távirat és Utána! c.

Du. megnéztem a Szulamithot.

Este hozzáfogtam és éjjel s hétfőn reggel 9-ig megírtam a Kinyilatkoztatás I. felvornását. *

*

Ma, hétfőn de. elküldtem az Athenaeum szolgáját a válaszáért. Janka nem írt. Terka írt annyit, hogy „J. beteg, tessék hazajönni”.

Inget kértem; ha választ nem ad, – nem küldött: beteg.

Elmentem Osvátékhoz. Ernő éppen injekció után volt óriás lázzal. Az asszony is gyalázatosan tönkrement.

Egy óráig voltam ott, és agyonkínoztam őket a magam bajával; ők is szinte magukon kívül vannak.

Osvátné tegnap ott volt Jankánál, ott is ebédelt, csak hogy J. egyen, mert három napja nem evett.

Most fekszik.

Sok beszéd. Egyszer nekem adott igazat, máskor neki. Ellenérveire éreztem, hogy még így sem bírom ki, átvéve, közvetítve. Éreztem, hogy soha többé nem bírok együtt élni Jankával.

*

Égész délután egy haldoklót éreztem a lelkem fölött, szörnyű lelkifurdalások, szorongó lemondás.

*

Gellért, Osvátné, Elek utánam telefonáltak, hogy rögtön menjek haza.

Az a kérdés, hogy változott-e valami?

Nem.³

1926. január 9.

– Nem ismer meg?⁴ Vagy csak nem akar? Nem baj, önzésből hívtam fel, nem azt akartam, hogy maga halljon engem, hanem hogy én halljam a hangját. Hát mondjon hamar valamit.

– Fenséges, nyugodt? Hány órákor feküdtek az este?

– Nincs semmi, kezdődik egy hét és nem tudom, mire kezdődik.

– Nagyon hiányzik – nem is tudom, mi – nem maga, hanem a levelei. Igazán, a leveleket jobban nélkülözöm, mint magát.

– Ha írok, elolvassa? Nem égeti el olvasatlan?

– És válaszol?

– Milyen idő van Debrecenben? Itt gyönyörűen süt a nap, tavasz. Kimegyek Leányfaluba.

1926. október 9.

Tegnap egész nap beteg voltam, olyan súlyos lelki nyomorúság ütött ki rajtam, mint a bizonytalanság legborzalmasabb napjain.

Mária⁵ bement a Belvárosiba Bárdossal tárgyalni.

Nem bírom megérteni. A Mária részéről igen. Neki ellenállhatatlan vágya a színpad, s ez rendben van, nemcsak hogy nincs ellene kifogásom, de helyesnek, becsületesnek tartom. Nagy sikerei közepén elszakadni a színpadtól lehetetlen, azon kívül ez egy kedves, idegizgató szellemi munka, munkaörömet ad, sikert s pénzt. S ez is nagyon fontos, mert ő nem kíván tőlem pénzt ruhára, az az érzése, hogy keresetéből gazdagon elláthatja magát. Én nem is tudnék adni.

De a Bárdos részéről elviselhetetlen. Nem hittem, hogy ez a helyzet valaha előáll. Ez az ember mindennél aljabb, amit feltételeztem. Egyszer mondtam: „Hogy képzeli ő azt, az én feleségemet csak úgy be fogja rendelni az irodába?” Mária finoman mosolygott: akkor menyasszonyom volt.

³ Jankát második öngyilkossági kísérlete után már nem tudták megmenteni, 1925. április 2-án meghalt.

⁴ A Magoss Olgával folytatott telefonbeszélgetés lejegyzése.

⁵ Móricz 1926. július 29-én elvette feleségül Simonyi Máriát.

Egy nagy kivallás délutánján elmondtam Máriának, hogy Bárdossal a Fészek udvarán találkoztam utoljára, ahol hozzám jött, és ez a párbeszéd folyt el.

– Mindenesetre gratulálok neked.

Ő tudta, hogy arról volt szó, hogy felfogásom szerint Mária engem őmiatta ejtett el. Fanyalogva s zavartan mondta:

– Ahhoz, hogy borzasztó anyagi bajaim vannak?

Én kis csönd után:

– Ha az embernek lelki élete rendben van, akkor lehet dolgozni.

Ő: – Majd meg fogod te is találni azt, aki neked való.

Én: – Azt csak bízd rám.

Ő vállat vonva s némi megvetéssel Mária iránt:

– Nem volna neked való, egész másfelé kell neked keresni...

Én villámló szemmel néztem rá, végigfutott rajtam a düh, most csak egy pofon követhetne.

Elfordultam. Ő kézfogás nélkül elment, savanyúan, sötéten s égő arccal.

És ma ehhez az emberhez, akiről legelső nap, húsvétkor, hogy feljöttem Máriához, elmondtam előtte s nővére előtt, hogy az egyetlen, akire féltékeny vagyok, de elviselhetetlenül.

S ő teljesen elintézettnek tekinti a dolgot azzal, hogy azt mondja tegnap: Bárdos? Az régen nem játszik szerepet az életemben.

Azt hiszem is, nem is.

Elhiszem, hogy szerelmi élet nincs köztük. De engem kínoz az, hogy a férfi ugyanolyan szerelmes réműlettel van hozzá kapcsolva, mint én. Ez csalhatatlan. Ha összetalálkozunk, a legelső perc óta mindig, mind a kettőnknek egyformán féltékeny zöld dühe támad. Ezt nem lehet letagadni, kibeszélni. Bárdos szerelmes. Ha én az vagyok, ő is. És Mária mégis hozzá ment tegnap az irodába, lehetőleg közönyösen megbeszélni egy új darabban való fellépést.

Nem tehetek semmit s nem is teszek. Elvárom, történjen, aminek történni kell. Soha egyetlen szóval nem fogok ellene mondani. Megbízom Máriában, hogy becsületes.

Azt azonban nem tilthatom meg magamnak, hogy mikor azt látom, hogy felveszi a kagylót, s az izgatottságtól nedves a szeme, s hallom az édes hangját, ahogy bejelenti magát a direktorának, hogy „Mária” ... hogy a szívem ne reszkessen és ne gondoljak az egyetlen mentségre, az öngyilkosságra.

Egész délután irtózatosságot szenvedtem el. Valami olyat, amit nem is tudok megérteni. Mintha nagy seb lett volna a szívemen, s ez fizikailag fájna.

Ez egy ötlet, hogy hiszen csak pénzkereset... csak színpadi szereplés vágya... a csókja, ahogy megcsókolta, a nézése, ahogy nézett: s eloszlik az egész fájdalom. S a köv. percben újra kitör. Szédülve és ájuldozva mentem az utcán. Az Otthonba mentem, s egy szót nem értettem a beszédből, egy óra múlva elmentem az Uránia pénztárához megváltani a jegyet, megbeszéltük a Faustot, hogy ma megnézzük... Eszembe jut, hogy nincs szemüvegem, hazamegyek, legalább látom, mikor hazajön. Késve érkezik, oly késve, szinte lekésünk az előadásról. Jézus, még most is ott van az irodában. Nem bírom a gondolatot, hogy Bárdos kipanaszkodhatja neki magát, s hogy úgy beszélnek négyszemközt egy szobában, mint bizalmasok, mint régen.

Végre megérkezik, nem jön be. Átmegy a szobán.

– Nem tudja, hogy itthon vagyok?

– Nem alszik?... Azt mondta, nem jön haza.

Érzem, ingerült ő is, azt gondolja, lesek rá. Megnyugtatom szegényt.

– Itt maradt a szemüvegem, haza kellett érte jönni.

Később igazolja magát. A fodrásznál volt, úgy odavetve.

Az egész előadás alatt elfordul, s boldog és vidám, s nem bír a jókedvével, s én megörülök, de csak befelé, magamban. Elmentem a Fészekbe utána, ő boldogan rohan egy kocsiba, örül, hogy szabadult mára tőlem. Gondolataival s örömeivel akar maradni.

A klubban azt hallom, hogy Bárdos nagyon rövid napok alatt tönkremegy, a pénzembere kilép. Erre megnyugszom. A sors el fogja intézni ezt a dolgot is, mint a többi, anélkül, hogy nekem valamit most kellene tenni, mint becsületesen maradni és élni...

1926. október 17.

Az este Szini Gyulának volt ötvenéves születésnapja, s Gellért a többiek nevében nagyon hívott. Csak tizenketten leszünk, mind azok a bizalmas barátok, akik együtt dolgoztunk ez alatt a húsz év alatt: Osvát, Fenyő, Schöpflin, Révész Béla, Gellért, Elek Artúr, Füst Milán, a többi nem jutott eszébe.

Mária hallatlan kedves volt, kikészített minden fehérneműt, többször felsorolva, az ujján számolva, mire is van szükségem. Néztem.

– Olyan furcsa nekem, szívem, hogy maga ezt teszi... Eleinte azt hittem, csak tréfa... Azt is, hogy csak pár napig tart ez a gondossága...

– Mért? hát nem ez a természetes?... talán nekem kell rendben tartani s kiadni a fehérneműjét? Maga ehhez nincs szokva?

– Nem.

– Janka nem tette?

– Soha.

Óriási nagyra nyílnak a szemei. Szája, ámul.

– Mért? Egy olyan nagyszerű asszony?

– Éppen azért. Azt mondta, én éppen olyan nagyszerű ember vagyok, mint ő. Ha ő nem kívánja tőlem, hogy az ő ingét én készítsem ki, én sem kívánhatom, hogy az enyémét ő... És tényleg, sohasem fordult elő, hogy ha csak el nem késtem, vagy pl. felolvasás előtt túl ideges nem voltam, hogy ő kivette volna a holmimat...

– De hát ezt nem értem. Ő otthon volt, asszony, az övé a háztartás. Magának egész más dolga van.

Nem vitatkoztam, mert egész héten nem bírok sem gondolkozni, sem dolgozni, a szívem folyton ugrál. Féltékenységem keveset szűnt, de olyan szédüléssel rosszul lettem maradni bennem. Nem bírok hozzászokni, hogy a feleségem, mint a világ legtermészetesebb dolgát csinálja, hogy ebéd után tíz percre mereven lefekszik pihenni, s akkor gyorsan átöltözik, hogy a próbáról le ne késsen... A napokban azt kellett hallanom: „És ehhez Bárdos kellett nekem, hogy ezt megmagyarázza.” Néha simán, természetesen elmondja, de nagyon távolról s nagyon röviden, hogy Bárdos mennyi részt vesz, vagy nem vesz a próbákon. Ez egy súlyos kijelentés volt. Valóban, én egész más úton kerestem annak a drámai pillanatnak a magyarázatát. Úgy látszik, Bárdosnak volt igaza, mert ő az eredeti francia szöveget ismeri, s mint kiderült, kihagyások voltak, amikből kijött az ő magyarázata.

Két napig Leányfaluban voltunk Jolussal⁶ az őszi nagytakarítást s a ház új elrende-

⁶ Jolus, Jolka – Simonyi Mária nővére.

zését megcsinálni. Veszetten dolgoztam én is. Kamrát, padlást kisépertem, s egy kis kocsirakomány ócskaságot dobtam ki.

Volt egy telefonincidens:

– Nos, ki a harmadik? (Ti. három szereplő van az egész darabban, s Gellért Lajos még nem volt egy pöre miatt...) Azt mondja Mária: „Mit mondjak, olvasta?”

– De ki játssza?

– Ja? Gellért, még nem is mondtam, bocsánat.

Aztán kedves, derült s vidám csevegés. De ez a bocsánat s leintés, ez megrémített. Igen, neki távol s külön élete indult. Nem tarthat számon minden pillanatot, hogy nekem referáljon róla...

Hát ott vagyunk, ahol szegény Janka volt. Mikor a Búzakalász próbái nagyon előhaladtak, célzást tettem rá, hogy Bárdosné, aki a ruhákat maga dirigálta, hívja meg őt egy próbára. Bárdosné durván mondta: „majd meglátja a főpróbán”. Erre én elfehéredtem, megfordultam s hazamentem. Többet nem mentem próbára.

Most én vagyok az, aki „majd meglátja a főpróbán”, de Mária nemcsak nem fog megvédeni s magától kiforszírozni, de azt hiszem, fél attól, hogy én bemenjek a próbára, mert lehetetlen mégis, hogy én és Bárdos egyszerre próbáljunk vele.

Borzasztó volt ez a délutánom, elveszett az erőm, s nem tudtam tovább pakolni, nem bírtam szólani, szédültem, míg muszáj volt, minthogy napszámot nem kaptam férfit, aki segítsen, kénytelen voltam a nehéz darabokat magam cipelni, de mielőbb behúzódtam a szobámba, s egy óra hosszáig ültem ott magam elé bámulva s remegő szívvel.

S most, mikor Mária próbára ment, öltöztem.

– Hova megy?

– Elkísérem magát.

Nem értettem, nem örült neki. Úgy éreztem, inkább zavarta.

A gyerekekkel is volt egy incidens, amit az ő érdekében intéztem el.

Mikor indultunk, újra kérdezte:

– Hova megy?

– Magát kísérem el.

Csak az utcán, a végén derült ki, hogy előbb a varrónőhöz ment fel. Erről sem szólt. Nem mintha eltitkolta volna, de nem csevegett, nem csacsogott magáról, apró dolgairól. Én érzem, hogy a Bárdos-ügy köztünk fekszik minden felszíni vidámság mögött.

Az úton egyszer természetesen mondta:

– Hol lesz az a vacsora? Bristol? Bárdos kérdezte, mert nem tudja pontosan, ő is meg van hívva a tizenkettő közt.

Megfagytam. Igyekeztem természetes lenni.

De este csak fél tízkor mentem be a társasághoz. Egy órát elsétáltam a Duna-parton, hogy valamiképp korán ne menjek.

Már mindenki ott volt. Rögtön láttam Bárdost, az asztal belső végén ült. Sorra kezelt fogtam, de a magam embereinek vidám arcát látva felvidultam, s visszakaptam erőmet, s mikor Bárdoshoz értem, ő egész vörös volt, a szeme lázas, az arca gyötrött, ijedt nyájassággal szólt, szervusz, Zsigám... Ahogy kezelt fogtam, villámütés ment át rajtam, s érezni lehetett, hogy megrázkódtam az undortól. Elfordultam s siettem kabátot levenni. Egész este iszonyodva néztem rá, rá. Ő egész este nem bírt szabadulni a ropant zsémtől, folyton kínosan zavart volt, s ettől én erőt kaptam, a társaság egyre jobban ünnepelt, és én hagytam, lassan mindenki hozzám beszélt, kör volt körülöttem, nevetés és élet. Ő igen deplaszírt volt, a rászoruló két-három ember maradt mellette,

s szokása szerint pózolt. Egyszer szólt hozzám ő is: „Tetszik a darab?” Igen, kérve s kedvesen s fölöslegesen, hiszen mindenki mondta, hogy Mária útján már híre van, hogy tetszik... Én válaszoltam, de igen halkán s elfordulva. Több szót nem váltottunk, oszláskor ő igyekezett úgy csinálni, hogy ne fogjunk kezét. Érzem, mi az: ölni... ölje meg az isten.

1926. október 24.

Nézem a reggeli lapokat, ránézek egy képre, a debreceni diákok fogadják a kormányzót. Fel akarok kiáltani: „nézze, itt vannak a gerundiumok!”, odapillantok, a darabot olvassa, szerepet tanul, s elhallgatok.

Számталanszor vagyok abban a helyzetben, hogy vele akarom folytatni, amit Jankával tanultunk össze. Most újra meg kellene magyarázni, hogy mi volt nekem a debreceni kollégium, hogy a kisdíákok szemében a Herkules buzogányát jelentette a rop-pant tűzoltó bot, amellyel csak a leghatalmasabb s legerősebb diákok tudtak megbirkózni, akik már felnőttek s valósággal athleták voltak, s hogy ezek a vén vaspántos botok a bibliothécában őriztetnek, s a kisdíák, ha bekerül a könyvtárba s megcsodálja a könyvekkel rakott óriási termeket, még jobban bámul a hatalmas botokon, melyek bunkós végükkel ott állanak az ajtó közelében... No, s pláne, hogy egyenruhában, a régi, XVII. századból maradt képek alapján csinált kollégiumi egyenruhában vannak a diákok... s ez felforralja az ember diákemlékeit, mikor sajnáltuk, hogy már elveszett a kollégium autonómiája, s ma már, a mi időnkben a diák árnyéka sem volt a régi diákvilágnak, amikor, mint egy kisebb társaság, úgy állott a nagy épület Debrecen közepén, s az egész ország a Kárpátoktól az Adriáig tisztelte a debreceni togátus diákokot...

Ha Janka volna itt, s most éppen mérgeskedne, hogy a gyerekek még mindig ágyban vannak, s nem takarítanak, s nem sűrögnek-forognak már asszonyi gonddal, hogy az anyjuk fejről levegyenek valami terhet s felelősséget, én nem tisztelve az ő lefoglaltságát, az ágyból kiáltanék fel: nézze csak, édes, itt vannak a gerundiumok!... benne felújult volna annak az emléke, ahogy az én lelkesedésem a húsz év alatt számos esetben kicsapott, s ha nem is ragadt rá, de megkapta s kissé részévé lett az ő életének is az én dolgom... odalépne s rápillantana s továbbmenne... azt hiszem, látta is Debrecenben a botokat, persze, emlékszem, Ferenczy Gyula, az igazgató, hajdani nagybotos diák meg is forgatta az ő kedvéért, s így az övé is lett... Elmosolyodna, s ha folytatom valamivel, szól: „Eh, hagyjon, nincs időm, jobb volna, ha már felkelne, s lehetne itt takarítani, hogy tud ebben a bűzben itt fetrengeni fél tízig...”

Ellenben most belép Jolka, s halk modorában, nagyon előzékenyen s nagyon diszkréten megkérdi, nem akarok-e reggelit. Az ágyba? – kérdi boldogan. – „Nem, annyira nem hagyom magam destruálni.” Nevet. S az egész lakás nagyszerű rendben s zajtalanul ellátva, boldogok, hogy kiszolgálhatnak, hogy van valaki felettük, egy férfi, akinek minden kényelmét elláthatják...

– Ne keljen fel még, szívem, szól Mária, minek? – mondja. – Nincs dolga, pihenjen.

S picit fájva érzem, hogy ez nem lelki ügy számára, hanem csak gyöngégd s udvariasági tény.

Bizony óriási különbség, s alapja az, hogy a Janka havi háztartási költsége ötmillió volt, itt minimálisan húsz.

Négyezer vagy hatszor oly bőségben s kényelemben élünk, s még azt sem mondhatom, hogy akkor viszont több volt a tartalékom. Sőt, állandóan pénz nélkül voltam, s folyton szégyenkezve s égő arccal kellett a kiadókhöz járnom, hogy kétnapi szükség-

leteknek megfelelő összeget előlegbe felvegyek. S ma is csak úgy volna, mert Janka nem volt hajlandó beleegyezni nagyobb szabású műveletekbe. Pl. az összes kiadást nem engedte volna, s hogy százezer forintot vegyek fel egy olasz útra... Ha vele utazom végig az olasz utat a nyáron, legfeljebb negyedrészebe kerül, és kétségbeesve érzem, hogy valami hatalom erőszakkal leszorít, hogy ne merjek költeni, s így ne merjek gondtalanul gondolni az út élményeire...

Nem vagyok sem jobb jövőnek, sem biztosabb keresetnek birtokában, de a nagyobb igény, amely ma körülöttem egyszerűen a levegőben van, nagyobb pénzügyi összegekhez szoktatott. Jún. 29. óta, hogy házas vagyok újra, 207 milliót vettem fel s költöttem el. Ebben benne van az eladott lakásból megmaradt 25 millió is. Ez Jankának egy egész esztendőre elég lett volna, s a többiből felépíthettem volna L-t, a kertészházat, a keretet stb. Igen, de neki nem kellett építkezés L-ban, mert nem egyezett abba bele, hogy én kint legyek s építsek, mialatt ő itt bent van a gyerekekkel. Hiszen a pince már ki volt ásva, s abba kellett hagynom a munkát, nem engedte a kutat megcsinálni. Odaadtam neki a 35 milliót, amiből akkor nagyszerűen fel lehetett volna mindent építeni, ő az Udr. tanácsra bankpapírokat vett rajta. A papírok megvannak, s ma az összeért nem kapok egy félmilliót vissza. Két legrosszabb papírba ugratták bele jóhiszeműen, két olyan bankba, amelyik teljesen megsemmisült, Lloyd bank és (hála istennek már nem is emlékszem a másiknak a nevére, csak ki kellene húzni egy fiókot, megnézhetném, de nem éri meg a mozdulatot). Szóval ez is, bár ő nem volt hibás, mert csak azt tette, amit mindenki tett, elvesztette a kertészházat... De hisz neki azért nem kellett kertészház, mert ő nem akart kertészt, ő nem akart kertművelést, ő szegényke csak odáig volt a kerttel, hogy saját kezűleg gyomlálta ki a csoport az ajtó előtt, s halálosan kifáradva hagyta abba a konyhakert kapálását, amit nem bírt, s amihez nem is értett, s akkor aztán kimerülve s elkeseredve szabad kifolyást adott indulatainak, azt hiszem, főleg amiatt, mert én könyvet olvastam a tornácon... Nem magyarázhattam meg neki, hogy neki nem szabad fizikailag dolgozni abban a kertben, hanem pénzzel. „Csak hencegjen, maga ostoba, mintha annyi pénze volna, csak dobálni, azt szereti, de hogy a fejét azon törje, hogy a konyhába fa legyen.” „Vágatok.” „Szájával, mert pénze nincs rá, buta, csak dühíti az embert. Ha én tudom tördelni a faágat, akkor maga is tudhatja, ha hozzáfog, egy óra alatt egy hétre valót tud vágni, de egy órát egy héten ránk szánni, az sok.”

Az imént nyílt az ajtó, csak utólag értettem meg, hogy biztosan Mária köszönt be, ment a próbára... Ha Janka elment, ő bejött, megcsókolt, megcirógatott, s oly nehezen ment el... Ez szalad s boldog, hogy szökhet, s ha nem megyek vele...

Különös, azt hittem, tegnap végeztem a dologgal, s most nyugtalan a szívem.

Az egész arca égett a láztól, mikor hazajött a próbáról, szórakozottan ebédelt, az asztalnál hagyott, bement s lefeküdt egy félóra, mert négyre már vissza kellett mennie.

Rettenetesen fáj a szívem. Éreztem annak az asszonynak a lelkiállapotát, aki ki van zárva szerelmes férje munkájából.

Ott maradtam az asztalnál, s nem mentem utána. Később bejöttem s alvónak tekintve őt, lefeküdtem a díványomra. A szívem örülten vert, féltékeny voltam. Lányfaluban már, ha eszembe jutott, hogy Bárdossal próbál, kacag s disznóságokat beszélnek, elállott a vér bennem, s azt hittem, vége mindennek. Sietni kell a kerttel, mondtam magamban, hogy legyen egy asyloom, ahova meghalni vagy holtan tengődni elvonulhassak.

Hirtelen eszembe villant egy gondolat a darab számára, s az asztalhoz jöttem, s lerírtam azt az érzést pontosan, ami bennem volt arról, hogy fekszik mereven s órákig

képes álmatlanul álmodni, s én megőrülök, hogy mikre gondol... Megszólal: „Mit csinál, Zsigám?” – édes, kedves hangon, hogy tudatában van annak, amit tett, s jóvá akarja tenni... – „Dolgozom.” Felállottam s hozzá mentem s soká néztem a szemébe...

Aztán fesztelenkedve igyekezett az előadásról beszélni, hogy Táray milyen rossz. Részleteket mondott el, amiből kiderül, hogy ez a színész valóban milyen unintelligens.

Elkísértem a színházig. Éreztem, hogy fél attól, hogy bemegyek. „Most mit fog csinálni?” kérdezte közel a kapuhoz. „Semmit.” „Mi a programja?” „Maga.” Rám néz. „Bejön?” Nevettem. „Jó.” „Nagyon fél tőle?” „Hát nem mondhatnám, hogy nagyon hívom, mert még nagyon sehogya se vagyunk.” „Én csak segíthetek.” „Jó, csak jöjjön.”

Idegesen mentünk be, persze, hogy ő is attól félt, amitől én. Nem a próbától, hanem a találkozástól.

Beültem a sötét nézőtérre. Természetesen mindenki rémülettel vette tudomásul, hogy ott vagyok. Csak ketten játszanak egy felvonást, ő és Táray. De jött a rendező, egy Kürti nevű félszeg, elegáns zsidó fiú, abból a fajból, amely művészetelméletre adta magát... Még egy segédrendező, egy egészen undorító korcs alak, ez is egy olyan nyálás, ártalmatlan zsidó úrfi, aki mindenre ki van nevelve, s olyan, mint egy üvegházi elfajzott hajtás.

A játék alatt valami rendkívüli dolog történt velem. Arra jöttem rá, hogy Mária nem nagy színésznő. Tárayt nem is néztem, ez egy tudatlan s üres frázisszínész, aki nem képes egy hangot őszintén mondani. Ez egy kissé túlzás, mert van benne természetesség is, de a hangja oly zengő s kongó, hogy rögtön félrevezeti. Ez a szerep, a névtelen katonára, egy nagyon modernül elgondolt görög tragikum: a végzet szerepe az ember életében. Olvasva nagyon hatott rám, s mélyen megrázott... S most, ahogy a feleségem hangján hallom, rémülten hallom pontosan ugyanazokat a hangokat, amit a szerelem és halál játékában hallottam.

El voltam ámulva, mert Mária rendkívül intelligens a maga mesterségében. A szöveget oly pontos érzéssel tudja meghúzni, hogy minden fölösleges szót kivessen belőle, hogy csak a finom lényeg maradjon, hogy engem is lefőzött számtalan ízben. Mert el kellett ismernem, hogy finomabb az ő gondolata, mint az enyém...

De azt kérdeztem tőle egy este az utcán, kísérve őt. – Látja-e már az alakot?

– Hogy érti?

– Nézze, ha én egy regénnyel foglalkozom, kezdetben minden alak összefolyik, még azt sem tudom, hogy mit melyik csinál, vagy ki milyen nyelven beszél. Egyszer csak kitalálom, s az összes figura él, mintha testi életet élne. Így van talán magánál is. Oly sok szerepet játszott már, szeretném megérezni, hogy miben válik el egyik figura a másiktól, hogy él magában teljesen külön életet a Mária és a Sophie és a szeretni, s a ha akarom és most ez s a Vera Mirceva... Érti, mit akarok mondani?... Ez egy fiatal lány, szerep szerint... Hogy érzi, hogy él...

Mintha a lelke mélyén meg lett volna zavarva, szinte megsértődve, de az érzés nem jött a felszínre:

– Egyszerűen. Én csak egyszerűen tudom adni. Vagy be tudom hozni a figurát, vagy nem.

Megértettem: ő nem csinál skizzet a figurinról magában. Ő átadja a lényét a szerepnek, s őszintén és szívből hozza a hangokat. Ez is jó. Szinte örültem neki. Lehetne magasabb elképzelés, de most már értem a húzásait. Neki olyan szöveg kell, ami az ő lényével kvadrál. Mindent, ami zavar s sok, vagy tömött, kihagy. Egyszerűsít. Én az ő beszédtechnikája után azt hittem, hogy ő egy beszédes lény, s már az életben kiderült,

hogy egyáltalán nem beszélő ember. Nem egy szavakban kiömlő. Nem mondhatnám, hogy hallgatólag, de inkább azt, hogy nincs mondanivalója, mielőtt a pillanatnyi objektív dolgokon túlmegy a téma. Csak tényeket tud megfigyelni, s nincs benne hajlam s képesség az abstrakcióra. Ez a fő különbség Jankával szemben, aki egy magasabb lelki élet volt: ha egy emberrel találkozott, azt oly remekül tudta részekre szedni és szétboncolni, hogy nem győztem figyelemmel kíséreni. Az ő kiáradó technikájának még törmelékei is bőven elégségesek voltak nekem arra, hogy kész alakot teremtsék belőle. Mária még nem hozott nekem anyagot. Soha senki fölött kritikát nem gyakorol, legfeljebb érdeke szerint valami megjegyzést. Janka valósággal lélekanalízist végzett. Ha elment egy társaságba s hazajött, az összes jelenlevőket elhozta, a lakással, az élet színével s karakterével együtt. Ő egy nagy elme volt. S azon kívül mindenkire valami érzelmi viszony fűzte. Magához illőnek tekintette az embereket, s megmérte, hogy ő mennyiben van felette vagy alatta. Csak a lelki értékeknek hódolt be. Sem vagyon, sem társadalmi előny, sem helyzeti előny a szemét meg nem vesztegette, csak azt nézte, hogy az illető, mint ember, milyen valaki. Mielőtt a tudásnak, a képességeknek valami szikráját felfedezte, azonnal elismerte, sőt a többiek rovására azonnal kiboncolt. Ellenben a legnagyobb fényűzésben megérezte a hitványságot, az erkölcsi, sőt a tudásbeli másodrendűséget. Mária soha senkiről nem beszél. Őt annyira lefoglalja a saját karrierje, hogy az emberek neki segítő vagy nem segítő tényezőik. De így nem is jelentenek neki az élő emberek sem modellt, sem mintaképet művészetében. Ő nem látja meg a figurát, s ha lát valakit, nem emlékezteti az őt a mesterségére. Nem tanul az életből, sőt, azt hiszem, saját lelki életéből sem.

Nagyszerű értékei vannak: valami különös lelkiismeretesség. A szerepét azonnal lelkesen, lázasan megtanulta. Először is kipreparálta úgy, hogy abban nem maradt egy mondat, egy szó megértetlenül. Soha nem megy, nem képes tovább menni valami fölött, amit nem ért tökéletesen a szerepében. [...] S ugyanez a háztartásban is. Legelső dolga, hogy villámgyorsan tökéletes rendet teremtsen. Amit ezzel a lakással csinált, az herculesi munka volt. Az ő öt szobája éppen úgy zsúfolva volt, mint az én négy szobám. Részint udvariasságból, részint elbírálás alapján megállapította, hogy az én három szobámat, az írószobát, az ebédlőt s a hálót idehozzuk. Saját ebédlőjét, mely igen szép és finom, de bizony csak kétszemélyes, minden habozás nélkül helyezte el Margit nővérénél, s azért ennél, mert ez a legpedánsabb s legmegbízhatóbb, hogy itt semmi baja nem esik. Részletezni sok. Az élet gazdagabb, minthogy egyébbel lehessen megközelíteni, mint egyes tények jelzésével. Mikor a hurcolkodás napja beállt, s a lakásban felhalmozódott a rengeteg bútor s számtalan láda, mindenki, még ő is kétségbeesve nézte. Nem lehetett látni, hogy lesz ez elrendezve. Be sem fér.

De mi mindketten ebben egymásra találtunk. Én is tüneményes rendezkedő vagyok. Egy nap behordtak mindent, másnap délre az én szobám teljesen készen állott, az összes könyv a helyén, az összes láda a padláson. Szédülve nézték, mert Kálmán, a Mária bátyja még ma sem rendezte el a szekrény könyvét, amelyet ezelőtt hét évvel hozott fel Nagyszébenből. Irma, a sógornő, aki itt lakik a szomszéd lakásban, ezt képzelte itt is.

Csütörtökön volt a hurcolkodás, vasárnap már Miklósék, az öcsém itt voltak ebéden, s csak épp a szőnyegek nem voltak felrakva.

Az egész idő alatt egyetlen hangos szó, egyetlen idegesség nem volt, állandó vidámság s öröm. Itt minden halkan megy s megelégedetten. „Mehet, mondaná Janka, mikor úgy szórták a pénzt. Az én lakásomban soha nem volt kárpitós, mindig magam raktam fel a függönyöket, hogy a karom majd leszakadt, míg ott nyújtózkodtam a létrá-

kon. S mikor beledöglöttem a munkába, a férjem elfintorította az orrát, nem volt neki elég szép, pedig a húsz év alatt semmiből tartottam olyan lakást, hogy most egy fényes kurva dicsekedhetik az én bútoraimmal s holmimmal...” Jaj, szegény, ha ezt látná...

Mindenesetre el kell ismerni, hogy Mária egy remek és megbízható főnök. Igaz, valamivel lehetett volna takarékosabb, de viszont nem mutathatnék rá egyetlen felesleges pénzkidobásra sem. Legfeljebb a spárgák, amiket a pakolásban hallatlan bőségben használtunk el, nem lettek összegyűjtve a spárgás papírdobozba, tehát a jövő pakolásához mindig új spárgát kell hozni. De ez nem pénzkidobás, hanem erőmegtakarítás.

Ez az érem egyik fele, s most jön a másik: a művészno.

Belép Bárdos a színpadra, kisvártatva felemelt kézzel intek föl neki: „Szervusz, Zsiga” – mondja ő, s leül. Mária mindjárt idegesebb lett, s bár odáig egyetlen szót sem szólt le a színpadról, hisz én láthatatlan néző voltam, most rögtön bevont a dologba, s valami olyan szót mondott, ami mintha azt jelezte volna, hogy én is teljes részt veszek a próbában. Valami ilyen egyszerű, hogy: „jól hall, Zsiga, ezt is?”

Kínos volt a helyzet, de különösen azért, mert egyetlen hangot nem hallottam Máriától, ami felvillanyozott volna.

Szerettem volna neki tanácsot adni. Van egy hely, ahol megáll Táray: Mért mondom én itt azt, hogy jöjjön közelebb, hisz már nem is jöhet közelebb... Ez egy heves szerelmi ömlengés, a lány azt mondja: szörnyű ez a csönd... s utána jön egy mondat, hogy jöjjön közelebb... Fájt látnom, hogy Mária nem érzi azt a villanós vibrálást, ami itt van.

Nem, egyelőre az egészben nem érzi azt a lelki életet, ami a szavak mögött van. Van egy mondata: „A háború, a szerencsétlenség... neki köszönhetjük azt a szerelmet, ami bennünk van...” Ezt úgy mondja, mint egy tanítónő, aki erre megtanítja a gyerekeket. Ahelyett, hogy ebben a szörnyű lelki viharban, mint a fájdalom sikoltása, törne ki belőle ez az istentelen felkiáltás.

Van egy finom pillanat: „még nem is láttalak aludni, hunyd be a szemed... nyisd ki a szemed!...” „Halottnak láttál?” – mondja a fiú. Nem. De igen, minek tagadod.

Borzasztó. Az egészből semmi se jött ki. Ezek a dolgok csak a legnagyobb színészeknek sikerülnek, akik költők is. A Táray feje tényleg halott volt, egész koporsói halott, pláne így kifestetlenül. De az ő hangjában nem volt semmi.

Jó, nem szabad igazságtalannak lennem. Ő még csak próbál, csak bejelez. S nincs hozzászokva az én jelenlétemhez. Tehát zavart, s éppen az őszinte hangokat nem meri kiadni, női szeméremből. De hogy az egész délutánon egyszer csap ki belőle valami nyersebb, erősebb, életesebb hang, ennek mégis az az oka lesz, hogy már roppant ki van alakulva a színpadi hangsúlya. Van ő most is olyan színészi, mint a szerelem és haláljátékában volt, még az arca is néha kísértetiesen pontosan ugyanaz, mint ott a fényképfelvételek.

Sem a páthosz felé, sem a szív izgalma felé nem hoz újat.

Van egy mondat, ahol azt mondja: az én boldogságom az első, s erre a fiú azt mondja: ne mondj illet, ez vakmerőség az ég ellen... Hol voltak mind a ketten attól, hogy az valóban valami vakmerőség legyen...

Arra gondoltam, hogy ha előadják a darabomat, nem megyek el a próbákra. Nem is nézem meg, csinálják, amit tudnak. Mert a szerző kínjait éreztem, ezzel a tehetetlenséggel szemben.

Aztán voltak pillanatok, amikor nem szól, hanem összeomolva ül, ilyenkor meglepetve láttam, hogy milyen szép, sőt milyen tökéletes. A bánat, a melankólia, a fáradtság: az álló pillanatok remekei. De itt is hiányzik a megmozduló tragikum lendülete.

A hangulat magából az isten által megteremtett figurájából jön ki, ő maga nem képes egyelőre beleadni a lélek s a test izgalmának borzalmas szépségét. Szobor. Folyton áll. Nem kísér. És mégis, ő az egyetlen, akire figyelni lehet. Táray szörnyű, olyan, mint egy kálvinista deák, aki a szószéken beszél. Nem is érti az ember azt, amit mond. Ide egy emberi szív kellene, amelyik közvetlen egyszerű módon mondja el a háború borzalmas híreit, s nem azzal, hogy rögtön deklamál, teljesen megöli... Ha Mária nagy színésznő volna, átvehetné az egész szerepet, a férfi szerepet úgy, hogy reá vetítve folyjon le az egész színpadi este... De ő sohasem fog hozni olyan újságokat, amik belülről szakadnak ki véresen spriccelve... Még ez a бүдös Orska is új s új szenzációkat hoz, vadul s magát odavetve, mintha leleplezné önmagát: ezt Mária nem teszi. Ő csak akkor elevenedett meg, ha Bárdos egy-egy szót szól: fontosabban... Újra mondta a mondatot, s most jó volt... Vagy színesebben: rögtön újra mondta, s gazdagabb lett.

Én nem tudnám őt rendezni, tanítani, mert ő az én szempontomat nem értené meg. Én azt mondanám neki, mi a lelki pillanat lényege. Bárdos azt mondja, a technikai szót s akkor megy... Most egyszerre egész újonnan értettem meg viszonyát Bárdossal. Ő mint színésznő nem szakadhat el tőle. Ha én valóban kikötöttem volna, hogy színésznő maradhat, de Bárdossal soha többet nem léphet fel, nem találkozhat: ez az ő karrierjének a halála lett volna, s ő ebbe nem is mehetett volna bele, legalábbis addig, amíg Bárdos él és rendez, addig ő nem tanulhat mással, mert nem tud mástól tanulni...

Ez a gondolat valami furcsa hatással volt rám. Bárdos elvesztette tragikus hatását. S ez az egész viszony.

1926. október 30.

Hónapok óta ma éjjel álmodtam először Jankával. Lányfaluban, a kert körül mentünk Máriával, s a kerítésen belülről nézett ki ránk s meglátott. Ennyi az egész, egy pillanat. Nagyon jó színben volt, nagyon kedves az arca, telt s jó színű, s ijedt meglepetéssel nézett rám. Fehér blúz volt rajta, piros babos fehér blúza. Mária nem vette tragikusan, arról szólt, hogy Janka nem idősebb nála, s ez úgy jött ki, mintha őneki ez előnyt adna, s én kiszámítottam, hogy Mária 1888-ban született, a Janka születése nem jutott eszembe, csak számítások után, hogy 1883. Közben valahogy arról volt szó köztünk, hogy Janka le fog-e löni bennünket. Mária nem félt, azt mondta a szerelem bátorságában s lendületében, hogy „Nem félek!”... ahogy egyszer mondta arra, hogy nem fél attól, hogy én impotens leszek mellette, ragyogott az arca az önbizalomtól. Most is azt mondta, ez ugyanannak az emlékeknek a visszacsillanása volt. S én sem féltem, mert a Janka arcában valami nagy meglepetés és ártatlan csodálkozás volt, mintha azt mondta volna, hogy: még most is?...

Aztán felébredtem rögtön, s eltűnődtem azóta a fontos napok fontos mozzanatain.

Hm. A nagy premier. Gellért ledöfte a szerepet s leszúrta a darabot. Most másodszer látom, hogy a színész valóban tönkretelhet egy darabot. Először Hegedüs Gyula a Vadkannál. Nem tetszett neki a szerep, nem értette, sok volt neki, s emiatt ellenszenvesen kezelte, s az előadáson a hallgató jeleneteket oly határtalan unalommal aludta végig, s mikor beszélt is, úgy az orra közül duruzsolt, hogy megölte az egészet. Most Gellért kezdettől nem akarta a szerepet, mert kicsi s ellenszenves, s mivel a főpróba után húztak neki, amiatt kellett húzni, mert unalmas volt egy hosszú jelenetben, az első felvonásban, erre ő az egész harmadikbeli jelenetét kihúzta. „Bárdos igazgató úr – mondta a húzópróbán, amelyen véletlenül bent voltam velük – belement. Belement, azonnal belátta a dolog jelentőségét s belement.” Én ijedten láttam, mit akar, s tilta-

koztam szerényen ellene, mert éreztem, hogy baj van. De ő kijelentette, hogy ha visszahozzák neki, akkor sem mondja el.

1929. június 8.

[...] De Salunak⁷ nem elég ez a falusi ünnep.⁸ Neki nagy reklám kell, úgyhogy már ki is lármázta, s programot dolgoztat ki, hogy Pesten is legyen egy nagy ünnep. Először is olyan bankett, ahova Klebinek is el kell jönni. Az összes írótestületek közösen rendezik.

Mit csináljak, ez elől nem térhetek ki.

Hozzák a reggelit: ez elől se.

*

Most jött a posta, s legnagyobb örömömre két édes levele is érkezett.

Istenem. De érdekes.

Éppen azt írtam az utóbb, hogy író mellett csak olyan asszony élhet meg, akinek saját dolga is van, ugye?

S ugyanakkor ugyanazt írja Maga.

S az az érdekes, hogy Maga kezd olyan szerelmes lenni, mint a „privátok” szoktak. Persze, ott, egyedül, nincs más, ugye? Édes kis bogaram. Csak az édes kis fantázia, ami összefon.

S milyen furcsa: azt írja, hogy nem szeretne téma lenni, hogy pénzért árulják. És én valóban abból élek, hogy minden mondatban meglopom magamat. Hát ez az: „kiveti a legnemesebb érzéseit, hogy a sarki kutyák bámulják. Jaj de utálok...”⁹ Hogy is van...

Mintha már hallottam volna ezeket az érzéseket és szavakat. Minden tisztességes és nemes lelkű nő így gondolja.

De hogy is van ez? Hiszen Maga is kiáll! Kitalálja a testét, a hangját, a lelkét a tömegnek. Hálóingben játszik, ágyban, és esténként 500 ember előtt koitust játszott a Katonában.

És az írói feldolgozástól, amely mégis nem annyira szemtől-szembe való kitalálás, ettől fél?... Nincs hozzászokva... Ez a része a lelkének szüzi.

*

Valóban, Maga mindjárt az elején azt mondta, hogy: – Maga folyton magát írja, az életét!

Írjon már egyszer valami témát!

Ez nem volt csak ötlet, ez úgy látszik, a maga lényének tiszta megnyilatkozása volt, s ha most végiggondolok azon, hogy miket írtam e három év alatt, – valóban igen kevés sorom van, ami kettőnk egymáshoz való testi-lelki viszonyára vonatkozik, vagy abból származik. Kivilágos kivirradtig, Úri muri, Nagy fejedelem, Muzsikaszó, Légy jó, Electra – hol van valami Magából?

Leányfalu, 1934. október 17. szerda, de. 11

Befejeztem a Nap árnyéka második könyvét. Négy nap alatt.

⁷ Salu – Salusinszky Imre, Az Est-lapok kiadói igazgatója, újságíró.

⁸ Az író 50. születésnapját a kiadó „Ötven év: ötven könyv” szlogenrel reklámozta, Csécsén, szülőfalujában ünnepélyes külsőségek között díszpolgárrá avatták.

⁹ Janka szavait idézi.

Makkai Sándor, erdélyi püspök, a nyáron két hónapi szabadsága alatt gyorsírásba diktált egy 300 oldalas történelmi regényt. Mikor ezt hallottam, nagyon megütődtem, hogy lehet az? Lefőztek?... Ki dolgozik nálam is gyorsabban?... De hisz a Tündérkert 450 oldal, s azt két hónap alatt írtam. Igaz, hogy azután még hónapokig dolgoztam rajta, míg kiadásra került. De azon még nem sokat. A Nap árnyéka is két hónap alatt íródott, mert annyi idő alatt közölte a lap s közlés alatt írtam.

Ma jött az Erdélyi Helikon s benne részlet a Makkai regényéből. A tatárjárás korában játszik... Így lehet írni, ha valaki ily kevés gondot fordít a forráskutatásra. A nádor és a tatár úgy vitatkoznak, mintha Makkai és Ravasz vitatkoznának ugyanarról a kérdésről.

Ha valaki stilizált szemű ember, annak szabad, de ez egy fals realista beállításba helyezi, amint látom, a meséjét, ha van. Ez a Makkai az utóbbi éveken íróvá játssza ki magát. [...] Most, hogy végén vagyok a históriámnak, bennem is felvetődik a történelmi regény problematikája.

Nem hiába voltam a Monográfia Társaság szerkesztője fiatal koromban, huszonhét évvel ezelőtt, de van bennem valami a monográfusból. Azért is szerettem akkor azt a munkát. Volt, hogy vállalkoztam rá, hogy egy hét alatt megírom Nagybánya történetét, amit Schönher Gyula nem írt meg – azt hiszem, közben meghalt. Leutaztam Nagybányára, beültem a városi levéltárba, s készen hoztam haza az ott talált kész történelmi művek és levéltári anyag alapján megírva az egész, meglehetősen hosszú cikket.

Most, a regény írása közben, különösen ezen a nyáron egyre több anyag gyűlt a kezembe. Tizenhét éve foglalkozom a dologgal, de csak most legújabbán lett az történelmi munkává. Ha valaki összehasonlítja a Nagy fejedelem első kéziratát, ahogy a Nyugatban megjelent, a kötettel, láthatja, hogy maga a történelem új benne. A Bethlen nagy fejedelem alakja csak most lett, ezen a nyáron, helyesebben szept. 2. óta valóban históriai méretűvé. Nem kívánom ezt szélesíteni, s most már szinte menekülök a mesebe. A Nap árnyéka is túlságosan történelmi korpéppé vált a kezemben újabbán. [...]

Ha én Ady vagyok, akkor valóban farba rúgom a történelmet minden csábító mellékútjaival, s belerohanok a mai magyarság sodrába, hogy azt irányítsam. Itt egy felemás munka született meg: inkább történelem, mint hogy a mai olvasó a saját élete tragédiájának érezze.

Az asszony-kérdés pedig Janka-probléma.

Íme, kilenc éve meghalt, és nincs több asszonyesetem. Soha más nő nem érdekelt „elszánt poéta ceruzámat”, csak a vele való élethalálharc. Ő levonta a konzekvenciákat: én tovább vívódom vele.

Milyen gazdag lélek volt, s milyen szerencse, hogy Vele találkoztam. Ő tett íróvá, s ő tart ma is.

1935. október 7. du. fél 6

A hajón ültünk.

Vadnaitól 2.50-kor jöttem ki. (A regényt februárban hozzák ki, intézkedett, hogy a karácsonyi piacra a Komor lót kötve is kihozzák. Az Erdélyt és A boldog embert forszírozják. A Rab oroszlának nagy sikere lehet, ha előttem azt mondta a kiadónak telefonba: „nagy sikere van, sok ezer példányban kellett utána nyomnunk a lapot.” S erről engem hivatalosan senki sem értesít, ha baj van, akkor azt mindenkinek az orráról olvashatom. „A boldog embert újra elolvastam, ennél remekebb könyvet életemben nem olvastam – mondja –, evvel meg kellene szerezni neked a Nobel-díjat.” Stb.) Már le-

mondtam róla, hogy a hajót elérjem, s leültem beszélgetni Bozzay Margittal, aki azt mondja: „sokat eszembe jut”, s mondom: „mit szól hozzá, kocsival még talán kiérek.” Ő persze nem tudta, miről beszélek, de én, mintha bizalmasunk lenne, s mindent tudna, felugrok, otthagynom s lesietek. A lépcsőn egy újságíró megy le nagy elegánsan: „No, melyikünk a fiatalabb?” Azt mondja: „Hova siet, Zsiga bácsi?” Csakugyan taxiba ugrottam. „No, mennyi idő alatt ér ki a Pálffy térre?” „Hét perc.” S csakugyan hét perc alatt ott volt. „Álljon meg, álljon meg...”, csak rohan. „Álljon meg, olyan jól jött, hogy még van tíz percem ebédelni.” Nevet, mintha házi sofőröm lenne. Mondom a pincérnek: „Jöjjön csak, kiteszem az órám, még van tíz percem ebédre, ki tud szolgálni?” Vállalkozott, tetszett neki. A levezés közben már ki is fizettem. Hozza a húst s hozzá ugorkát. „Hopp, ezért külön kell fizetnem.” A szemembe hunyorít: „Nem kell.” „Jár hozzá?” Nem, szól nevetve, elsiet, dolga volt. Jó borralaló reményében csalni kész a magyar. Nem ettem meg az ugorkát.

A hajón már M. bent ült a szokott helyen egyedül. Vidáman fogadott, ő látott a parton s integetett. Ő a pesti oldalon ült be, én nem láttam őt, mert ablak mögött volt bent.

De hát az ilyen dolgokat csak Jankával lehetett jól csinálni. Percek alatt fád lett a hangulat, s elmentem lefeküdni. Két könyvet tettem párnának a fejem alá, két rossz könyvet. Vadnai küldte a feleségemnek kedveskedésül, mint első kiadványokat. Hamar felfáztam a hajó fenekén s felmentem. Ültünk hangulattalanul, csak néha nevetünk össze. Csináltan erotikus nevetés. Tegnap éjjel „nagy játék” volt. Végre. Utoljára szept. 4-én voltunk együtt. Én azóta nyolcszor könnyebbítettem sorsomon.

– Ki az a nő, akinek köszönt?

– A papné nővére. A papnét úgy hívták, „szépika”, ezt úgy, „csúfika”.

Megnézi.

– Júj, de csúnya, engem a heringre emlékeztet.

– A hering is élőlény, annak is van szépségideálja.

– De ez szörnyű.

– Vénkisasszony.

– Meg is látszik rajta.

– Hát sose kapott férfit, aki megb[...].

M. ráüt a kezemre s nagyon nevet, mint egy kislány, ha csintalant mondanak neki. Ez minden felelete.

– A Pesti Naplóban volt egy keresztretjtvény, meséli Karinthy női társaságban: „A szerelem kis nyílása, négy betű... Behelyettesítem, nem stimmel... Kisült, hogy sajtóhiba: a szerelem kis nyílása, Amor.”

Újra a kezemre üt a kesztyűjével. Soká s nagyon nevet, tüntetően, hogy aki odané, hadd találja ki, hogy valami *jót* mondtam.

Ez minden szellemesség, amit tőle kaphatok. Kénytelen vagyok állandóan disznólkodni, mert egyébbel lehetetlen felizgatni, s erre sincs semmi válasza.

Ha pedig beszél, még félelmesebb: Jolkával bőven tárgyalja a Halászcék dolgait, az leírhatatlan, az az unalom a kifejezésében, holott a legkorrektebb az életfelfogása.

Ki tudja, meddig bírom. Most is azért ugrottam a géphez, mert kell beszélni: megfúlok.

Pedig ezek a gépelések egyoldalúak. Ugyanezt, ha csak egy szónyi ellenvetést kap az ember diskurálás közben, rögtön új s új színt kap a dialóg. Így monológ, s az unalmas: egy síkban nincs léghuzam.

1935. október 9. du. 6 Bp.

Délután kendőlebegtetéssel búcsúztam az egyik asszonytól, s most telefonálok a másikkal.¹⁰

Ugyanabba a csodálatos, kétségbeesett és nyomorult helyzetbe sodrom magam, amiben 12 évvel ezelőtt.

Azzal a különbséggel, hogy nekem akkor J. ellen rettentő sok kifogásom volt. A strú-mája miatt egyre jobban elviselhetetlen lett idegessége, agresszivitása, néha hetekig tartó őrjöngése, amit mindig erkölcsi szempontokkal motivált, de csak nehéz idegá-lapotának lecsapolása volt. Már nem törődött a családdal, a gyerekekkel, saját magá-
val, velem, semmi más nem érdekelt, csak hogy engem megtörjön s megalázzon. Élet-halálharc volt ez nála: ezzel pótolta, hogy életét elveszettnek érezte, hogy „semmi sem lett belőle”.

Most egy fordított helyzet van: M. szintén levonta azt a konzekvenciát, hogy mellet-tem semmi sem lett belőle, de egyúttal leszámolt azzal is, hogy megöregedett, s már nem kíván az élettől mást, csak békességet, csöndet és azt, hogy az urával meleg, sze-líd, jó viszonyban töltsen el a hátralevő időt. Ennek érdekében mindent lenyel, s a mér-get mézzé alakítja át. A legnagyobb felháborodás benne egy pillanat alatt átalakul va-lami belátó s okos nyugalommá.

És ez kezd nekem éppen olyan elviselhetetlen lenni, mint az előbbi nővel való álla-pot, mikor a méz is méreggé változott.

Ma, indulás előtt azt mondom: „Megvallom, az volt bennem már tegnap, hogy ha ma reggel lejövök és jókedvvel dolgozni tudok, akkor...”

Ennél a szónál M. feláll, s elmegy a lakásba. Valószínűleg eszébe jutott valami, amit számomra kell kikészíteni az úthoz. Így nem is fejeztem be, hogy ezt akartam monda-ni: „...nem utazom ma, hanem táviratozok Szentesre, és csak hétfőn utazom.”

Ezt én kedveskedésnek szántam: azt akartam evvel jelezni, hogy valóban nekem nagy áldozat és nehéz munka elszakadni, elmenni hazulról, itthon érzem legjobban magamat... legalábbis itthon szeretném magamat nagyon jól érezni...

Mit csináljak, ha nem lehet. Ha szinte képtelen vagyok arra, hogy őt bekapcsoljam a gondolataimba. Őneki egyszerűen parancs, döntés, ha azt mondom, hogy: ekkor meg akkor utazom. Ő ehhez tartja magát, és mint egy inas, egy öltöztető, ideálisan előkészít mindent ehhez az úthoz, mely a kijelentés pillanatától számára éppen olyan törvény, mint a színházban volt a direktor utasítása. Én azonban nem vagyok direktor, én egy laza írói halmazállapot vagyok, amelyet percenként fel tud kavarni, meg tud zavarni bármi újabb idea. De őmiatta engemet is kell, hogy ugyanúgy kössön a prog-ram, mint őt, különben nem tud tájékozódni körülöttem, nem tud komolyan venni.

Ha kijelentem, hogy: „szívem, január elsején elválok magától!”, ezt is ugyanilyen határozott ténynek fogná fel, s nem is tenne semmi ellenvetést. Hozzákészülne, hogy ebben az esetben, a megváltozott viszonyok közt, hogy kell neki berendezkednie. A la-kás neki magának nagy, tehát magához venné Pötyit s esetleg Józst. Ezt azonban nem szívesen, mert Józsa az utóbbi években elvesztette éppen azt a megbízható nyugalmat. Olyan ember lett, akire nem lehet számítani, akivel nem lehet számolni: kokainista.

Többször mondta már, hogy sohasem hitte, hogy ennyi ideig fog tartani ez az együttélés.

¹⁰ Magoss Olgának.

A Hóman-estén egy sarokban végre magunkban maradtunk, és a legkedvesebb nyugalommal mondta ezt:

– A régi levelei kerültek a kezembe, s olvastam azt, amit Prágából írt, amiben azt írta, hogy elvállik, s én kapok 800 p havi tartásdíjat és egy öröklakást.

Nagyon megzavarodtam. Igen váratlan volt, s sajnos nem kaptam észhez, s ahelyett, hogy komolyan vettem volna ezt a közlést, el akartam simítani cinikus megjegyzésekkel: azt mondtam:

– 800 p?... az sok... olyan sokat ajánlottam?... Jól néztem volna ki azóta, ha ezt fizetnem kellett volna.

S úgy nevettem hozzá, mintha csak játék és tréfa volna és egy soha elő nem fordulható helyzet...

Akkor én valóban azzal mentem el tőle, hogy ki vagyok ábrándulva, és nem bírom tovább a nagyon is vörös szőkére festett haját. Nagyon is eladó nőnek tekintettem akkor a magaviseletét, s mivel ő dacosan azt vágta a szemembe, hogy ha nem tetszik, tessék... Én kaptam az alkalmon, és el akartam fogadni a kihívást. Igen, de Prágában még külön ajándékkul vettem neki egy ruhára való anyagot, a legdrágábbat, amit csak kapni lehetett, egy valódi arannyal átszőtt brokát szövetet (most is abban volt a Hóman-estélyen) és egy rendkívül szép, nagy hímmzett kendőt. Mikor megjöttem, ő azzal várt, hogy válunk, s ahelyett ezeket kapta, s örömujjongásba tört ki, s ezen elsimult minden, s visszaállott a régi rend.

Abban az időben bennem még nem volt érett ez az ellenkezés érzése. Akkor még csak ötéves házasság voltam. Igaz, Olga már akkor is belejátszott az életembe, éppen abban az idő tájban lehetett, hogy isten tudja, hanyadszor, kosarat kaptam tőle.

Szeretném tudni, mi ez a külön viszony Oval?

O. valóban elsősorban nem testi szépségével hat rám, hanem a lelkiekkel. Úgy tűnik fel előttem, hogy nőben senkivel sem találkoztam, aki annyi bájjal, szellemességgel, nem kicsattanó sziporkákkal, hanem a tökéletes Juluka nyugodt lelkiességével áll szemben velem. Azonfelül egy olyan társadalmi osztályt képvisel, amelyet nagyon szeretnék megismerni, de nincs rá módom. A dzsentri nyílna meg a segítségével előttem. Ezzel a kormányzó rétegbe nézhetnék bele. Mivel pedig én csak élmények alapján tudok írni, tehát nagyon szükségesnek érzem, hogy ezt a korhadt és elrontott standardot valósággal megismerjem.

M. mellett semmi többet már nem kaphatok, mint anyagot, csak éppen azt, ami már itt van, s kiírva áll bennem. Ő ti. nem hozott semmit: sajtáságos, hogy az a vágyam, hogy vele megismerem legalább a bohémvilágot, abszolúte nem sikerült. Ő tökéletesen szakított a régi életével, és soha senkivel nem találkozik azóta régi barátai közül. Mivel nem beszél, vagysis, ha beszél, az jelentéktelen, múltjáról semmit sem tudtam meg, s minél jobban öregszik, annál kevésbé fogok tőle bármi adatot is kapni. Az a típus, aki öregkorára vallásos és erkölcsös lesz, és fátyolt borít mindenre, ami ifjúkorában örömmel töltötte el. Ha én nem kezdeném újra csaknem naponta, sőt óránként az erotikus szójátékokat, tőle soha a legtávolabbi célzást sem lehetne kapni erre sem. Ő egy tökéletesen erkölcsi lény, aki végképp kinőtt és átvádolt egy más világba: pl., ha Virág csak egy frivolitást is megenged magának – istenem, 26 éves, és most ő van benne ennek a vonalnak a hatásában –, meg van botránkozva.

Ha most elképzelem, hogy én be leszek zárva az ő ebédlő-hálószoba világán túl egy magános zárkába, ahonnan csak rajta keresztül lehet kimenni a klozettra is, akkor tulajdonképp én egy kolostorba vonulok be. Hozzám soha nem jöhet senki a magam

emberei közül, mert az csak mesebeszéd, hogy ő szereti a vendéget. Igen, de csak a legnagyobb fényűzéssel. Ő nem megy vendéglőbe, mert csak úgy hajlandó menni, ha úgy költhet, mint egy gróf vagy egy bankár kokottja. Neki ahhoz új ruhában kell megjelennie, ahogy az összes versenytársnőjét lepipálja, s a vacsorának a borralvalóig úgy kell lefolynia, hogy a Baruch-korban volt. Baruch volt a „barátja”, földbirtokos, az aranyifjúság bőkezű tagja... Ezt egy író egyszer sem engedheti meg magának, hogy egy vacsora kedvéért új ruhát s új belépőt csináltasson. Van egy belépője, mely még ma is több ezer pengőt ér, pedig már rövidre vágatta, s csak részleteiben van meg. Étféle életet csak akkor engedhetnék meg, ha nem két-háromezer, hanem húsz- és harmincezer pengős havi bevételem lenne. Egy olyan életet nem lehet mellette bevezetni, hogy a szegény íróársak szerényen és hideg étellel s egy csésze teával és sok-sok beszéddel traktáltassanak, mert ő nem tud beszélni, egyáltalán semmi mondanivalója nincs, viszont a háztartását csak főúri módon hajlandó megmutatni.

Mellette az öregkor a teljes és aszkétikus lemondást jelenti. Én azonban nem vagyok erre való. Szeretem, ha nyüzsögnek körülöttem az emberek, de úgy, hogy engem ne zavarjanak. Visszavonulhassak, s ők érezzék jól magukat, ha az öreg se nem költ rájuk, se nem strapálja magát érettük. Ehhez a nőnek nagyon szellemesnek, irodalmi jellemnek és mindenekfelett műveltnak és önálló gondolkodásúnak kell lennie. Olyannak, aki „nem akkor született, mikor Mzsné lett”. Olyannak, aki magában is valaki.

O. ilyen. Tudna ilyen lenni, ahogy ma is ilyen. Csak válogatott szellemű és egyéniségű emberekkel van ma is körülvéve. Aki az ő környezetébe bejut, annak nagyon meg kell tudni állani a helyét.

O. alkalmas lenne arra, hogy vele külföldi utakat tegyek. Jval csak egyszer utaztam, de megfogadtam magamban, s meg is tartottam, hogy soha többet vele nem utazom. Neki egész úton egyetlen célja volt, hogy minél olcsóbban utazzon. Lemondott mindenről, ahol belépődíjat kell fizetni. Luzernben majd megöltük egymást, csaknem beleugrottam a bodeni tóba, odáig hajszolt, mert nem engedte, hogy a pakkot hordárral vitessem. Velencében irtóztató viharunk volt, mert a gondolieri egy lírával becsapott. Párizsban nem jött el velem színházba, mert jegyet kellett volna váltani, s én egyedül és belső izgalomban miatta, néztem meg a L' Aiglont, ami feledhetetlen emlékké vált számomra. (Ott láttam a francia enthusiasmust.)

Mval is csak egyszer utaztam, mert akkor meg az történt, hogy ő csak első osztályon akart utazni, súlyos sértés volt számára, hogy egy darabon másodosztályon mentünk. A képtárakban azonban halálosan unatkozott, sem irodalomról, sem művészetről nem lehetett vele egyetlen szót sem beszélni. Mit lehet egy olyan nővel, akinek leghalványabb sejtelme sincs a térképről és a történelmi korokról. Neki teljesen mindegy, ha egy műtárgy háromszáz éves, vagy kétezer éves, vagy Mussolini állította fel. Legfeljebb az a különös vonása van, hogy igen óvatos, és semmiről véleményt nem mond, míg az én véleményemet nem hallja. (Ma reggel kinéztek az ablakon, s el voltam ragadtatva, nagy őszi köd volt, és a fák gyönyörűen állottak ki benne az emelet magasságában. Ujjongtam és beszéltem róla. „Jöjjön csak, nézze... nézze a körtefának azt a balra kinyúló ágát, milyen csodálatos vörös.” Később ő kezdett nekem megmutatni minden megvörösödött falombot, mint egy gyermek, aki mutatni akarja, hogy ő is lát.)

M. testileg fejedelmi jelenség. Sőt, az a különös nála, hogy a legkulturáltabb külsőséggel bír. Francia szalonok gyöngye lehetne. A színpadon az is volt. Nagy megrettenés volt, mikor kisült, hogy bár sok időt töltött Bécsben, úgy szólal meg németül, mint egy néger. Semmi nyelven nem tud semmit, s én német könyveket küldtem neki

lánykorában, s miket. Katalin cárnő emlékiratait, amiből darabot akartam neki írni. Úgy kaptam vissza, ahogy adtam. Szegényke nem nézhetett bele.

Az írónak balfogás volt ez a házasság. Még egy cseléd is tudja inspirálni az embert, ha van benne szellem. Ő tíz év alatt egyetlen sort sem adott. Most a Rab oroszánban próbáltam egy kicsit keverni a színeket az ő manírjának, megjelenésének, testiségének színeivel. De ez erőszakos elszántság volt, az egész alak vonalát J. adta meg.

O. egész biztos, hogy nagyon befolyásolna, de félelmes tulajdonságai vannak mint feleségnek: Párizsban, írja, nem engedte el az urát, hogy megnézzen egy gyárat: féltékeny a gyárra, hogy azt szereti ömelle. Ez egészen J. vonás.

Itt vannak a gyerekek: M. kiharcol a számukra mindent, amit csak lehet, hogy ne tűnjön fel rossz mostoha színben, s hogy nekem ezzel örömet okozzon, de sem mint színésznő, sem mint ember nem tud nekik segítségükre állani. Mindent megpróbál egyszer, de ha nincs hatása, elcsügged, és egész rossz úton kísérti meg a protekciót és segítséget. Szegényke, nem tud mit mondani: csak tárgyi kigondolásai és kifejezései vannak. Annyira röghöz kötött, oly alacsonyan repül, hogy azonnal lemarad. Szerencse, hogy nem érzi. Meg van magával elégedve, és megnyugtatja, hogy csak jót akar.

O. ebben szintén nem segíthet rajtuk. Nem is vágyik rá. Fél a felelősségtől, és az egész viszonylat, azt hiszem, azon borult fel, hogy lehetetlennek tartotta, hogy az ő passív lényével belemenjen gyereknevelésbe... Nem tud bevásárolni, nem tud akarni és cselekedni, és az aktivitás teljesen hiányzik belőle. Most beszéltem a telefonjával. Eszti volt a telefonnál, a kisegítő lány a trafikban, aki közölte, hogy a nagys. asszony vendégségben van valakinél, nem értettem s nem is kérdeztem. Mondta kérdésre, hogy a Marokkóból eddig vagy hét példány fogyott el. (Ezt a most divatos pálcikajátékot én adtam neki, húsz példányt, s ő azt mondta vasárnap délután, mikor itt volt, hogy még harmincat átvész. Erre jó, hogy nem küldtem neki másnap még harmincat, mert most képelem, mennyire meg lenne rémülve, hogy mit fog csinálni ezzel a tömeggel. Adósnak érezné magát, mert nem fogadtam el az árát – nem is volt nála annyi pénz. Azt mondta, hogy majd elküldi. Hogy tudna ő propagandát csinálni? Az ő társadalmi állásával, ha energia, ötletesség, üzleti érzék lenne benne, meg kellene gazdagodnia a trafikjából, de neki öt-hat pengős bevételei vannak, s mikor én két doboz britannikát vettem nála, azt mondta lelkendezve, hogy nem tudja kiszámítani, az olyan nagy tétel.)

O. a házasságot csak úgy tudja elképzelni, hogy ő mint szegény kis eltartott lény legyen jelen, akinek semmi más dolga nincs, mint követelni a párjától a gyöngédség maximumát.

O. nem feleségnek való, hanem jó barátnőnek, aki úri távolságban s előkelőségben él és virul a maga szerény lényével. Okosan, gondolatok bőségével, de semmi legcsekélyebb aktivitással sem. A jó barátság is csak annyi, hogy szakadatlanul ott üljek nála, és ki ne lépjek mellőle, hogy rajta kívül semmi más ismerős, vagy probléma, vagy kutatás ne izgasson és ne érdekeljen.

Sajnos, ezen túl vagyok. Az ember ezt csak addig bírja, míg nemi ingerben él. Most van a kutyák szezonja. A Pengő, a mi kis nőtény ebünk egész csorda udvarlóval van körülvéve. Tegnap reggel alkalmam volt gondosan végignézni, ahogy egy ismeretlen barna hím megkapta. A barna oly izgalomban volt, minden pillanatban ráugrott, a nőtény el-elzavarta, végre beengedte és pontosan tíz percig voltak összeragadva. A barna azóta valósággal otthon van. Házi lett. A tornácra is feljön, és enni kér, s kap. Nincs más dolga, csak az, hogy a Pengő mellett ácsorogjon. S ha idegen kutya megje-

lenik, azzal éktelen acsarkodással harcol meg. Furcsa volt, hogy mikor éppen egymásnak hátat fordítva állottak, megjelent egy nagy farkaskutya, odaállott felénk, kicsit megszagolta őket, akkor elfordult és elment. A barna azonban egy vak és elfogult házasságban tölti ezeket a napokat, s ha a Pengő kész, akkor el fogja kergetni.

Az ember is csak addig bírja ezt a szüntelen összedörzsölő bizalmasságot, mint legfőbb célt, míg benne ilyen erős nemi láz van.

Én viszont egy igen nagy dologra jöttem rá a napokban: le kell számolni a nemiség problémájával, s a nőt igény nélkül kell szeretni. Az öreg nő is élettárs. Mikor az ember eljut ide, akkor már megszűnnek a forradalmak... Ehhez azonban az kell, hogy a nőnek lelke legyen.

M. azt mondta nekem, mikor az összecsapásunk megvolt, hogy „nekem nincs lelkem”. Ez akkor nagy kijelentés volt számomra, az Odüsszeus legfontosabb problémája: sajnós, úgy látszik, Mnak igaza volt.

De hogy ezt megtudjam, ahhoz nekem tíz évre volt szükségem.

Isten tudja, hogy lesz, s mint. A természet valahogy elintézi a dolgokat. M. ma reggel már ébren volt, mikor felébredtem. Soká néztem, a köd miatti félhomályban nagyon szép volt, de nem okozott erotikus ingert.

Ez a bökkenő.

1935. október 10. reggel 6.17 Bp.

Gyönyörű reggel. A nap éppen az ágyamra süt, a szemembe. A nap vörös fényekkel van körülszegve, az ég báránnyefelhős, mint tavasszal. Ennél szebb őszt talán sohasem láttam, mint az idén van. Nem köd ez, hanem dús pára, ami telíti a levegőt, és a színek megtörnek és valószínűtlenek benne. A műgyetem opálba van festve. S milyen szép a Duna, evvel sohasem lehet betelni, nem tudom megállapítani, micsoda vörös fény hajózik rajta, valahogy az egyetem ablakai vetíthetik vissza a napot, s az úgy terül el, a pirosas nagy fénycsóva, mint egy tutaj, és rezeg. Szemben az Ybl pompás reneszánsz Várháza, most oly komor, mint egy firenzei ódon épület. Háttérben fölötte az ég annyira napos, világos, halványkék, feljebb a habfehér felhőzet s még magasabban a tavasz-kék ég lágysága.

Nem is tudom, hány évet éltem itt, ez volt életem legszebb szakasza.

Különösen szeretem ezt a lakást. A béke és a boldogság helye volt. Vad viharok után jutottam ide, s itt mindig béke és nyugalom vett körül. Szakadatlan munka: itt írtam a Nagy fejedelmet, a nagy darabokat, rengeteget, rengeteget, és soha semmi nem zavart, csak koronként nagy kimerültségek. De ez is lelki béke volt. Az Üllői úti lakásra csak borzongva emlékszem vissza; ezt sohasem fogom elfeledni, mint a drága édes megnyugvás talaját. Liget volt ez nekem, ahol vidám és nagyon-nagyon szép nők vetek körül, akikért érdemes volt adósságot csinálni.

Hetvenötezer pengő előleg. Az én lehetőségeim mellett éppen elég lesz a hátralevő életben letörleszteni. No, nem baj: ledolgozza magát. Ha a műveim összeszedik magukat, nem lesz semmi baj.

1926. okt. 1. Kilenc éve, hogy itt lakom. A múzsák is kilencen vannak, itt mind a kilenc múzsza velem lakott.

Milyen szép élet volt. Mária milyen szép és milyen csudálatos megnyugtató egyéniség. Van benne valami szilárdság és odaadás. Hajlékonyság és a szerepbe való beleélés. Emlékszem, mikor legelőször azt mondta, mikor az esküvő után ide hazakísértem: „Ágyban akar, Zsigám, vagy díványon?” Persze, az én polgári mentalitásom válasza az

volt: „Csak ágyban, csak ágyban.” Érdekes, hogy ő nem szereti az ágyat, de az életet ágy alapon állította be. Ő egész idő alatt roppant két és fél méter széles és 180 cm mélységű szelnyán élte át. Én is díványon, a magam szobájában... Be furcsa, egy szalont kaptam írószobának, sárga, nehéz selyemfüggönyökkel, ahol az én régi bútoraim mindig idegenül terpeszkedtek a fehér jegesmedvebőr és a perzsa szőnyegek közt, a Teleki téren vett disznóbőr fotelek, másodrendű minőség: az élet elsőrangú volt.

Testi élet volt. Jó ételek, jó külsőség. Nagy magánosság. A szép és megelégedett pillanatok végtelen sora. Nem éreztem az élet nagy feszültségeit. Nem hajszoltak a nagy problémák. A mesterség nyugalma és biztossága dolgozott bennem. Nem gazdagodott sem témában, sem műértékben a műhely: itt egy műhely élet volt ez számomra, ahol megrendelésre biztos munkát végeztem. A Janka hatását éltem itt ki íráson át, azt, amit szegény Janka oltott belém problémának, megoldandó motívumoknak: a Légy jóból, a regényből darabot csinálni... Valahogy minden csak megcsinálás volt, amit itt írtam. Új területek nem nyíltak, a régit dolgoztam fel...

Most, hogy néhány nap múlva innen el kell költözni, úgy tűnik fel, mintha kilenc nyugodt év után most szakadna rám a bizonytalanság és a sötétség. Nem tudom, mi lesz az új lakásban, az új életben.

Be is van fejezve a kör. Tökéletes. Tovább fenn nem tartható és nem fejleszhető.

Az utolsó csöppig kifacsartam a citromot, a héja van már csak.

Kell is, hogy változás legyen, különben elszürkölök és megsavanyodok.

Most olyan a lakás, mint egy láger. Hadiállapot. Virág itt alszik a szobámban, és rám néz. A másik szobában, a nagy csúnya üvegekkel üvegezett, fal nagyságú toloajtó mögött Mária alszik a reggelben, s talán zavarja a kopogás. A Nammika szobájában Gyöngyi alszik Bandijával. Alvó életek, akik új reggelre akarnak ébredni.

Én is. Én is szeretnék új reggelt. Vajon lesz-e még új reggelem, vagy bele kell nyugodni, hogy már nincs többet új a nap alatt: megöregedtem.

1935. október 10. reggel 8.14 Bp.

Mondom Mnak:

– Az este cikket kértek a Hármaskönyv számára. Mondom: most megyek Szentesre, onnan hozok egy jó cikket.

– Mikor kapjuk.

– Csütörtökön.

– Hű, meg vagyunk ölve. Holnapra kell.

– Micsoda disznóság ez, most szólani? A Hármaskönyvet januárban kell kezdeni.

– Ezt tudom, és ezért nagyon bocsánatot is kérek.

– Ez a munka rovására megy.

– Dehogy, Mzsnék nem kell ahhoz Szentesre menni, hogy a mai faluról írjon. Üljön le, Zsiga bácsi, s megírja.

Ezzel lefegyverzett, s ma reggel csakugyan meg is írtam.

Ezt elmondom Mnak s odaadom. Kimegy, kis idő múlva jön vissza nevetve:

– Mi a fenének ahhoz januárban szólni, kilencedikén szólnak és tizedikén reggel kész a cikk... Phö... Minden van benne, történelem és minden. Harminc év múlva is éppen olyan érdekes lesz olvasni, mint ma. Nincs ott semmi baj, ahol tehetség van. Fülében maradt, hogy „Most kér a nép, most adjatok neki” és kész a cikk... Phö, mi ez annak, aki tehetség, egy cikk.

(Évek előtt egy szavalókórust hallottunk együtt, melynek a legegyszerűbb darabja ez a Petőfi-vers volt, s nemrég is említettem, erre célzott.)

Ez nagyon érdekes és jellemző az ő stílusára. A nagyrabecgülés, az írás tisztelete ropant erős benne. „Semmi sem imponál annyira, mint ha valaki írni tud”, szokta mondani. De ezzel ki is merül minden mondanivalója. A cikkhez nem tud hozzászólni. Néhány ilyen igen kedves bökes s kész.

1935. október 10. de. 10 Bp.

Sajnálom ezt a lakást. Fényűző hajlamaim sajognak, hogy lefelé száll életem napja azaz, hogy innen kimegyünk egy rossz beosztású lakásba, sokkal rosszabb helyen. Virággal egy óráig beszélünk, hogy lehetne az új lakást jobban betelepíteni. Nem lehet. Én csak azt érzem, hogy az ajtó előtt fog aludni a testőr. A legéberebb testőr, a feleség.

Legjobb lenne rögtön szétköltözni. Én már az összes írásaimat összekavartam, azok mennek Lba. Legszívesebben kivinném az iratszekrényemet is, de az „feltűnő” lenne. Elszakadt valami.

1936. szeptember 15. 15.35

Tehát vége. Újra lezáródik egy korszak. Olga döntött, nem akar.

Tulajdonképp én vagyok az ostoba: folyton megijesztettem. Ahelyett, hogy egy békés nyugdíjas állapotról hitegettem volna álmokat a szívébe, mindennel elárasztottam, amivel egy nőt csak meg lehet rémíteni. Anyagi nehézségek, életbeli harcok és még börtönfélelmek is. Hogy bírja ezt el egy megöregedett, idegbajos, ezeryni betegséggel fertőzött szerencsétlen özvegyasszony.

Most, hogy ott voltam, négy óra hosszáig tartó előadásban ismertette életét attól kezdve, hogy miattam túl nagy veronáladagot vett be, s gyomormérgezést kapott, és Svájcban hat hónapot töltött, míg kikúrálták testileg, lelkileg, s akkor egy ottani ismerős férfival jutalmul szenvedése miatt s dacból miattam, megb[...]atta magát.

Ez volt életének csúcspontja, hogy ezt nekem elmondhatta. Már ezután nem is kívánt tőlem semmit. Fáradt lett, s csak engedelmeskedett, hogy jött s várt s remélte, hogy még lesz valami... De már nem érdekelt semmi, én sem. Kiadta az utolsó ütőkártyáját.

– Még azt is megtelefonáltam, hogy mi legyen vacsorára, sonkát kértem s nem tudom még mit... Nem mondom, nem voltam megsértve. Minden nagyon helyesen történt. Másnap reggel tőle utaztam el haza.

S fantasztikus, hogy én ugyanazzal a vonattal utaztam Kisújszállásra, s nem mentem végig a vonaton, tehát nem láttam meg őt, ő ellenben látott engem, akkor is, mikor felszálltam, akkor is, mikor leszálltam.

Képzem, hogy meg volt rémülve, s hogy elbűjt, s később mégis azt mondta, hogy meg volt sértve, hogy én szándékosan bűjtam el előle.

Az ő regénye lezáródott, s azt hiszem, az enyém is. Nem valószínű, hogy még egyszer beugorjak. Milyen naív számár szerelmes voltam három napig most Dben. Már beleéltem magamat abba, hogy ő az enyém, s csak idő kérdése, hogy összekerüljünk.

Most nem tehetek mást, ki kell békíteni Mt és bele kell korhadni az életbe. Szörnyű, hogy ilyen büntetést kap az ember: nem ver az isten bottal, hanem halálíg hallgathatom egy együgyű asszonynak a szavait.

Félelmes, ahogy tőr és tisztel és kedvembe jár, mint egy cseléd. S ha valamiről véleményt mond, akkor a hideg lel. Hát leljen. Megérdemlek minden büntetést. Azt különösen, hogy egy lényében kicsi és kicsinyes, de számomra egyelőre nagyon izgalmas nő viszont kirüg.

Milyen buta ember vagyok én, egy nőt nem tudok elfogadni, mikor felkínálja magát, már M. sem akart a feleségem lenni, csak a metreszem, s erőszakoltam a házasságot, s itt is ugyanazt csináltam. Érdekes, hogy a nő úgy látszik, nem házasságra született, hanem szerelmi életre. Most is azt írja: „Ha úgy érzi, hogy ez a megértő szeretet és barátság, amit nálam talál, jelent magának valamit, engem mindég megtalál, idővel talán derültebb és nem ilyen vigasztalan kedélyállapotban, mint most.” Mi az a barátság, amit ő nekem adni tud: mindenben más a véleménye, mint az enyém. Ahhoz, hogy az övé az enyémhez idomuljon, együtt kellene élni, egymásra utalva lenni. Az ember magával cipeli az őseit, tehát ez ma már lehetetlen. Az ő ősisége és az enyém, kizárják egymást. Talán ez a távolság is hozzájárult, hogy vonzódjam felé... De nem, ahogy legelőször megláttam, szépsége fogott meg, ahogy csak női szépség tud hatni egy férfire. Biztos, hogy bennem van a hiba. Sohasem tudtam nőt igazán lekötni. S mégis minden nő, akit szerettem, meghalt, vagy meg akart halni értem. Olga mérget vett be, s M. is valami ilyenén gondolkodik. A napokban azt mondta: Nem tud elég gyorsan megölni? Megdöbbsentem, s két nap múlva minden eddiginél kegyetlenebb voltam hozzá.

Most újra összeomlani?... Az embernek nincs kedve dolgozni csak a munka kedvéért. A munka eszköz arra, hogy az ember ellássa javakkal azt, akit szeret. Nincs senkim, akit szeressek. Az csak elmélet, hogy hát a gyermekeim?... Ők már kiszállottak, s maguk férfiya fogja őket megölni, ezt sem megakadályozni, sem élvezni nem lehet.

Szerelem, vagyis a nemi energia kikapcsolásával élni majdnem lehetetlen. S üres vagyok, mint a kiürített s megöregedett kosár.

Köszönöm levelét
megértettem
elfogadom
engedelmeskedem
viziontlátásra
odaát
zs

Biztos, hogy ez a legrosszabb levél, amit írhatok. Nem tudok mást írni: ez jött a ce-ruzám alá.

Az „odaát” az ő szemében valóság, az enyémben azt jelenti, hogy: „soha”.

Lehet, hogy meg fogom bánni ezt a levelet. De az nem lehet, hogy én udvari bohóca legyek egy még olyan remek nőnek is. Neki vannak ilyen emberei. Az a Fuetter is az volt. Svájci kereskedő, aki az urának volt barátja, s annak a halála után nagy levelezésbe bocsátkoztak, s ezt pecsételték meg egy együtthalással.

Ilyen Kondor Sándor is, aki Dben olyan úri cigány. Egy özvegyasszonynak a szeretője, abból él. Ott szokott hozzá, hogy ilyen viszonyok is vannak a világon. Odajár hozzájuk, s évtizedek óta ugyanazokat a méla népdalokat muzsikálja, ingyen eszik, iszik náluk és vicceseket mond. Egész udvari bolond. Olyan ember, akivel én két szót nem tudok beszélni, ha kettesben maradunk. Értéktelen úri duhaj. Ilyenek el tudják szórakoztatni, mert ez hozzátartozik a nagyhercegi udvarhoz, emellett elfelejti búját-baját.

Hú, de nehéz lesz. Éppen ma határoztam el, hogy olyan gyűjteményt adok ki, amilyet még magyar író soha: csak a legremekebb munkáimat. Lemondok a gyengébe-kről.

Huszonegy regény és hét novellás kötet.

Válogatott legények. Ezek az én testőrségem.

Menjetelek előre, ha meghalok s örködjetelek síromon.

Na, most aztán itt állok: egészen egyedül.

Nincs többé egy lélek sem, akivel szót váltani kívánnék. A lányaim is távol vannak: anyjuk vérei.

Még Olga megmenthetett volna.

De ő sem az, akinek kellene lennie, s akinek én néztem.

Az író sok alakot teremt, de olyat nem írhat magának, hogy meg is b[...]hassa.

1936. szeptember 30. 11.35 L

Szeretném megérteni pl. azt, mért van oly rendkívüli fontossága a koitusnak. Utóvégre semmi egyéb, mint egy kézfogás. Igaz, már a kézfogás, ha az szerelmi érintés, az egész testre felvillanyozó hatással van. Az ölelés, amennyivel erősebb és tartósabb, annyival fokozza a hatást. A csók már a közösülésnek egy neme, így majdnem teljes hatású. De a koitus azonnal valami különös lelki egygyé forrást idéz elő. Ahogy a Csibe¹¹ rám borult és a szívemen ujjongott és csacsogott, s ahogy én hallgattam. Hiszen ő egyáltalán semmit sem tudott rólam, csak a hangom színét érezte, s ebből valami megnyugtató melegség áradt az éjfél utáni kis csavargóra, s ez elég volt, hogy átadja magát s nemcsak éppen üzletből, hanem szívéllyességgel s utána abszolút kiszolgáltatta magát: a lelkét, a kis szívét, a gondolatait, ami benne volt mindent, nem félve, hogy baja lehet belőle. [...]

Ettől kezdve teljesen az enyémnek érezte magát.

Kérdeztem tőle:

– Mikor felébredt, mit gondolt rólam? Azt, hogy egy idegen visszaélt vele s ott hagyta?

– Dehogy. Hogy gondoltam volna én olyat magáról?

Nem láttam benne semmi álnokságot. Bizonyosra veszem, hogy ő éppen úgy érzett, mint én. A szívemen aludt: ezt nem feledhettem egy pillanatra sem. Gondolkodva árasztotta magából a közlési dühben azt, ami benne volt. Oly meleg együttesben érezte magát velem, hogy nem is gondolt arra, hogy veszély is fenyegetheti.

Tehát a hímben és a nőtényben a koitalás teremti meg a tökéletes egységet. E nélkül idegenek. Minden vágy mellett is idegenek. A leghosszabb vőlegény s menyasszonykodás is meddő, míg ez meg nem történik.

Most jön az író kérdése önmagához: az író abban a pillanatban már nem modellnek tekint a nőt, hanem a saját megtalált vagyónának. Már közösen forr ki benne a felismerés a nőcskéjével. Kérdez, s a felelet jobban felvilágosítja minden magyarázatnál.

Gondoltam arra, hogy milyen ostobaság volt tulajdonképpen, hogy én annyi éven át egy nőhöz kapcsoltam magam, s ezzel elzártam a lehetőségét annak, hogy más nőt s más nőt keresztül más életet s más kozmikus hatásokat ismerjek meg.

Nem volt-e igazságtalanság, hogy Jankát húsz éven át életében, s még tíz évig halála után, mint egy kéznél levő, olcsó és kihasználható forrást szipolyoztam. Jól van: a nő minden nő. Vagy senki az író számára, mint M. A Jval való koitus mindig felüdítő s megtermékenyítő volt. M. bár a dolog technikáját, nagy gyakorlata révén tökéletesen ismeri, ezt a szellemi felfrissülést nem szokta adni, mert nem kapcsolódik soha szellemi vágy a bele való bebújáshoz. Először is mindig tudtam, hogy gyermek nem

¹¹ Móricz a Csibe-novellák és az Árvácska modelljével, Litkei Erzsébettel 1936 szeptemberében ismerkedett meg. 1941-ben örökbe fogadta.

lesz. Tudtam, hogy utána kimossa magát, sőt másnap elmegy orvoshoz. Mindig megvolt a gyanúm, hogy pessarium van bétéve. Ez olyan gátlás volt számomra, hogy lehetséges, hogy öntudatlanul ezért nem forrtam a lelki életéhez. Ez a lelkiség ellensége volt a teljes összeolvadásnak. Tehát, ha már a testiségből kizárt, akkor a lelkiektől én fordultam el.

– Ágyban akar, Zsigám, vagy jó a dívány? – ezt kérdezte a nászéjszakánkon, s én megfagytam és mogorván mondtam:

– Ágyban.

De itt már megtörtént kettőnk közt az első elszakadás. Engem a legnagyobb mértékben dezilluzionált ez a kérdés. Ez a nő nem adja a szívét, nem rohan felém s belém, nem tárja ki magát, hanem üzleti szolgálatkészséggel ajánlja fel még az ágyát is, pedig úgy éreztem, nem szeret férfiakat az ágyban, az terhes neki, undorítja. Szereti elvégezni a kötelező aktust a díványon, s akkor egyedül, mint aki dolgát végezte, egyedül elbúvik az ágyában pihenni.

Kipihenni a fáradalmakat. Sok fáradalmat. Mert rengeteg új meg új fordulaton ment át. Míg eljutott oda, hogy mégiscsak a legbiztosabb, ha velem házasságra lép. Kezdett öregedni mint színésznő, kezdett a pályája lefelé hajolni, s tőlem várta, hogy bejuttatja a Nemzetibe. De mindenestre lesz kenyere, rangja, biztosított élete. Hogy mennyi volt benne a szerelem, azt sohasem tudtam elbírálni. Nem történt meg tíz év alatt, hogy úgy feledkezett volna rajtam, mint ez a kis árva Csibe a közösség után. Soha el nem szólta magát. Ha szólt, az mindig valami meggyőződés és céltudatosság szava volt. Mindig ott volt a hideg távolság kettőnk között: már látom, ezért nem tudott rám varázslattal hatni – si vis me flere, dolen dum est primum ipsi tibi –, ha a nő az író megihletti, az azért lehet, hogy ő maga önkéntelen ihlettségbe kerül... Ezt mind a mai napig Mtól nem kaptam. Ő egy tökéletes feleség volt, mintha csak elvégezte volna a feleségképző akadémiát. Ma reggel is azzal búcsúzott, hogy: „a ruháit elkészítettem, a kofferbe tettem két inget, hálóinget, s felsorolta, mennyi gallért és mennyi zsebkezdőt, szappant stb.” „A borotvát el ne feledje, a felső ruhát Jolka kiadja, azt nem akartam kilógnatni.” A szoba rendje. De ebben is csak a szakember nyilatkozata, hűség és okossága volt. Arra ő nem képes, hogy rám boruljon s azt mondja: „Szeretsz?” Ezt soha nem kérdezte. Mért kérdezze? Meg vagyunk esküdve.

A szellemi kiáradás hiányzik belőle, a lélek illata. Ha én duruzsolni kezdtem, szinte meghökkent s leintett, nem tudta ezt hova tenni. Mikor Jra panaszkodtam neki, még a házasság előtt egy-egy koitus után [...], szakszerű megjegyzést tett. Pl. elsírtam, hogy soha nem lehet beereszteni, mert fél a gyerektől, s ez olyan fáradtságot és összetörtséget okoz, hogy az utolsó percben ki kell húznom, hogy felőrl. Azt mondta rá, mint egy okleveles közösülő: „az pedig nagyon veszélyes.” El is hallgattam és sajnáltam, hogy idáig ragadtattam magamat, hogy még erről is beszéltem. Harcunk egyoldalú volt: én szakadatlanul túllőttem a célon azzal, hogy lelepleztem s kitártam legártatlanabb érzéseimet, ő soha meg nem adta magát. Szegény, ez egy elrontott élet volt. Annyi férfival volt dolga, s közben mindig meg kellett védelmeznie magát.

Ebből a szerelmi összebuzulásból fejlődött ki a férj és feleség között az a legbelsőbb közösülés, hogy a lelkieket is átömlesztik egymásba. J. tudott ilyen odaadó és kiáradó lenni. Ő tudott magáról beszélni céltalanul a felszított hőség pillanataiban. Általában árvízlelek volt, akár boldog, akár boldogtalan volt. M. viszont a szabályozott vizekhez hasonlított, amelyek soha át nem csapják a gátakat.

Ez a kicsi a maga műveletlenségében és melegségében mindenkin túltesz, egyálta-

lán nincs előtte semmi korlát. Nem érzi, hogy egy leb[...]ás megbecsteleníti: azt ő természetes valaminek tekinti, amitől felfrissül. Csak ennek hitte el, hogy komolyan veszem. Utána minden el volt intézve ezen a világon. Nem lehet elmondani, milyen fel-emelő érzés, a tavaszi esőhöz hasonló valami volt, ahogy a szívemen fektette kis piszkos, kócos fejét és járt a kis csőre, mint a galambé. [...]

1936. október 22. 20.35 Bp.

A kicsibe kifuthat – ezzel tette le M. a III. felvonást e percben.

A kicsibe kifuthat. És a kis csibét, mint egy kifacsart citromot ki lehet hajítani.

Soha nőtől, még Jankától sem kaptam ilyen segítséget. Megírtam azt, amit Janka tett, gondolt s mondott. De átalakulva, szublimálva inkább, mint indító, erjesztő anyagot véve fel. Itt azonban az a csodálatos és soha nem hallottam lehetőség volt, hogy ez a kis Csibe szöveget diktált.

Mintha szerepet tanulna két színész. A férfi olvassa a férfi szövegét, a nő a nőét. Így mondtam én a fiúszerepet, az öreg grófot, az inast, a Clarisset – és ő spontán, azonnal, magát beleélve a helyzetbe, azonnal felelt, mintha a sűgőpéldányból olvasná, s én csak leírtam a magam szavait, a kérdést s utána a Csibe válaszait.

Állandóan el voltam ragadtatva a riposztjaitól, melyek olyanok voltak, hogy bármennyire értek is a stilizáláshoz, ezt így megfogalmazni nem tudtam volna.

De nemcsak az: az ő felelete adta meg az én következő kérdésemet, ahogy a labda, úgy jön vissza, ahogy dobták. Folyton éreztem, hogy belőlem valami magasabb képességeket vált ki. Neki könnyű volt: ő egyszerűen hihetetlen beleérzéssel odaélte magát és valósággal feleselt.

Nála ez nem volt egyáltalán művészi munka: nála ez az élet volt. Ő, a kelenföldi kis lotyó, ott volt a várban és mindent végigélt: elhitte, magáévá tette a helyzetet: őt valósággal felvitte a fiatal gróf s neki valósággal meg kellett harcolni azokkal a sárkányokkal. S félelem nélkül és oly vakmerően harcolt meg az igazságáért, mintha az élet állította volna oda.

De volt valami, ami színezte a képzeleti tüzet: közben megéreztem, hogy értem harcol. Én képviseltem előtte a megtartandó és megharcolandó célt. Különös, egészen szerelmes belém. Oly édes és titkos szavakat mond, hogy eláll a lélegzetem. Hol tanulja ezt egy húszéves lány, aki szinte fejletlen és valószínűleg tele van tuberkulózissal.

Zseni.

M. érthetetlen módon semmit nem gyanít, ha igen, akkor sem bírja fantáziával követni. Mindent felfog, de nem realizálja vissza élő személyre s nem kutatja, hol szedtem ezeket az élő hangokat és eseményeket, életanyagot, célzásokat. Janka már az első pillanatban keresztüllátott volna rajta s szétmarcangolta volna a kéziratot. M. oly kábítóan naiv hangon beszél a dologról és oly rosszul olvassa, egy elmúlt színismódszer deklamációjával, hogy nem érdemli, hogy a száján kiejtse ezeket a szavakat.

Pedig tudja, hogy van, azt mondja: „Beszélt maga valakiről, hogy még nem volt színházba s szeretne legalább a Nemzetibe elmenni. Ezt folyton várom, hol fordul elő.”

Ez mutatja, hogy ő leszámolt magában azzal, hogy van valahol egy kis csibém. De zsebre vágja. Feleség, az övé az egész haszon. Ma már itt volt, akitől telket és házacs-kát vásárol s mondtam, hogy az első ezer pengő az övé a darabból. Meghajlott.

S én félek, hogy holnap találkozni kell a Csibével. Se pénzem nincs, se f[...]m hozzá. E pillanatban készen vagyok szegénykével. Nem írhatok belőle akármennyit, s ak-

kor minek? „Én egy jó írásért kész vagyok megb[...]ni az ördögök öreganyját is, de anélkül?”

1936. december 5. 11.50

Azt hiszem, legnagyobb bajom, hogy nem önthetem ki magamból, ami szorít s nyom. „Nincs a teremtésben egy lélek, akivel magamról beszélhessek.”

Számomra ez a házasság vége mindig. M. eleinte jó volt, míg Jra panaszkodtam neki: ő ugyanis némán hallgatott órákig. Akkor még nem tudtam, hogy azért nem szól bele, mert nincs mondanivalója. Most már évek óta nem beszélhetek magamról, mert egyszerűen nem érti, mi az író, s most éppen érdekösszeütközést sejt.

Alig tudom leszerelni, hogy szerelmi ballépésre ne játssza át az egész Csibe-dolgot. Nem akarja elhinni, hogy nem kívánom feleségül venni ezt a kis csirkét. A legegyszerűbb s legtermészetesebb egy nő számára, hogy egyik nőt a másikkal akarja kicserélni a férfi. Pedig én egyáltalán semmi ilyenre nem érzek gusztust, nem feleségnek, de még barátnőnek sem való ez a túl fiatal proli lány: ellenben informátornak megbecsülhetetlen.

Csakhogy nemcsak M. nem érti, az egész világ nem érti. Megindultak a Csibe környezetéből a telefonálások, gonosz rágalomok, támadások, irigységek. M. pedig beszopja a telefont s újabban a leveleket. Mindössze annyit tett, hogy a telefonáló kurvát leintette, hogy:

– Mindent tudok, semmi szükségem az értesítéseire.

Erre az ismeretlen azt mondta:

– Vigyázzon, mert ettől vitriolt is kaphat.

Mit csináljon egy asszony, mikor ilyen információkkal gyilkolják a lelkét?

Most meg valami hallatlan durva levelet kapott, s azt a tűzbe dobta.

Mondtam neki:

– Maga örült. Adja ide a levelet, azonnal ötven pengőt adok érte.

Nem adhatta, már nem volt meg, kormos volt a keze, mikor bedobta a tűzbe.

– Maga örült – mondtam tréfásan –, megsemmisíti az eredményeimet. Én nem vagyok képes olyan levelet fogalmazni, amit maga kapott, s maga nem tudja azt elmondani. Mért költök én annyi pénzt, ha maga tönkreteszi a gyümölcsöket?

Ezen mosolygott, azt hitte, őt vizsgaltam. Pedig valóban úgy van: egész más hatása van az emberre, ha az ő bőrére megy pl. egy ilyen rágalom, mint ha újságban, riportban olvasom. S ő soha nem fogja megérteni, hogy ez olyan lelkes munka, mintha valaki a Déli Sarkot akarja felfedezni s kész otthagyni.

Rengeteg beszélőnivalóm volna, és bennem szorul mind, mintha nem tudja az ember kiszarni magát, s megmérgezi a testét.

Ez az én fejemnek most a baja. Legjobban szeretnék beköltözni egy hotelbe s független és szabad lenni. Ilyen lekötöttségekkel s családi ellentétekkel nem lehet tudományos munkát végezni. Most már egy hete, vagy több, csak lopom a napot s vesztegetem a drága időt. S roncs leszek. Viszont ilyen kimerültségben nem lehet elhatározó lépést tenni. Pedig otthon még ki sem tudom magam aludni, oly nyomasztóan hat rám a légkör. A Tolsztoj-probléma. Az író abszolút szabadságot akar, s a családi élet elsorvasztja, még a legjobb nő mellett is, mert M. valóban a legtürelmesebb, legalkalmazkodóbb és a legbutább nő. Hogy egy színésznő ennyire nem képes megérteni a férjét, aki dolgozik érte s neki. Miből adjak enni, ha nem engedi, hogy a fantáziám táplálkozzék.

1936. december 9. 14.30

Álmomból riadtam fel. Jankával álmodtam. Sajnos csak a legvégére emlékszem. Lakásváltoztatás volt. Az új lakásban nehezen készült el az átrendezés. Nem tudom, mért, nagyon türelmetlen voltam.

Benyitok a Janka szobájába, s egész elámultam, rendkívül díszesen, kék bársony sárga díszítéssel, az ablakon drapéria, de nagy, körülburkolja a világosat. Nem lehulló szárnyak, hanem öblösek. Az egész szoba rendkívül pazar, mintha egy nagy festő rendezte volna be magának. Balra a fal közepén egy dagadó dívány, s ott fekszik édesapám, úgy felöltözve, csak lefeküdt, az elébb még fent volt köztünk, az arca nagyon sötét, bőre barna, fáradtan alszik, barna ruhában, úgy elesve, mozdulatlanul, azért nézek rá vissza, hogy tudott ily hamar s ennyire elaludni. Még a fülemben van az előbbi jelenet. Valamit hangosan kérdeztem, nem kaptam rá feleletet, erre másodszor-harmadszor-tizedszer kérdem egyre hangosabban, már egész benyitok a bal oldali szobába, s Janka ott ül s azt mondja:

– Ezt tőlem kérdi? – s nem néz rám, mosolyog, – már én nem is hallom, ha tőlem kérd...

Ez mélyen megdöbbsent, hogy nem reagál, mikor nekem annyira fontos, és sietve megyek el dolgomat intézni a lakásban, s akkor nézek be az ő szobájába, de csak egy villanásra, s utána hangosan és igen türelmetlenül, csaknem kiabálva panaszkodom: hogy velem senki sem törődik, én nem bánom, hogy fogok elkészülni a vasárnapi írással... Nagyon fel vagyok indulva, s Virág vigasztal, hogy: ne türelmetlenkedj, minden meglesz... Tudom, hogy meglesz, – mondom s ingerültségemben felébredek. Még mindig a J. szép szobájával vagyok tele ébredéskor. Meglepve.

1936. december 9. 15.10 L

Nem tudom, miért – az ember a legfontosabb dolgait úgy csinálja, hogy nem tudja, miért? –, elmentem a postára. Elintéztém, hogy a telefont azonnal kapcsolják be. Hogy mire kell ez nekem, nem tudom. Már ott is magyaráztam, hogy nem magam miatt, nem azért, mert én akarok hívni másokat, csak hogyha valaki hív... De ez nem igaz. Bizonyára én akarok hívni... Vagy talán csak annyi, hogy érezni akarom, hogy összekötetésben vagyok a világgal. Ha akarom, bárkivel beszélhetek.

Az álom jelentését így próbálom megérteni:

Mint mindig, ha bajban vagyok, az alapfogalomhoz, az életézés alapjához, Jankához menekülök.

De Ő már közönyös velem szemben. Kedves és jó, de nem hallja, hogy hozzá beszélek. Más dolgok vannak, amik őt lefoglalják, már nem él, úgy értem, mint eddig... Mióta kikapcsolódott az írásaimból, azóta elveszett a közvetlen kontaktus.

A lakáskeresés összefüggésben van az én mostani zaklatott lakásérzésemmel. Már emlékszem, a múlt éjjeleken is álmodtam lakáskeresési dolgokat. Van emlékemben, hogy az Üllői úti lakáson jártam, a házmesterrel arról beszéltem, hogy ki lakik most az én régi lakásomban, s megnyugtatóan, hogy nem dicsérte a lakót. (Engem minden házmester nagyon szeretett, a mostani is. Ez sose fogja megérteni, hogy többet nem lát az életben.) Tisztán emlékszem, hogy felnéztem a csukott balkonra, feketék voltak az ablakok, s néztem, hogy milyen jó volna ott bent lakni. Visszakívánom a régi életemet.

A lakásberendezés azt jelenti, hogy érzésem szerint Janka még szebb lakást rendezne be, ha rajta állana. A Mária lakása csupa barna szín. Nagy barna indus terítője van, mely egészen letakarja a szomszéd szobába, Jolkához vezető ajtót, mintha pusztá fal

lenne a szőnyeg alatt. A díványán, mely óriási, kétszer két méteres, földig érő, nagy, modern perzsa terítő van, sajnos már erősen meg van kopva, mert tíz év óta azon hál, ez is vörösbarna. Bútorai barna politúrozottak s arany, óarany keretek, képek és tükrök. Janka ezzel szemben kék bársonyt rakott fel az álomban, tündöklő kék, mint az ég, és kis sárga foltok ragyogtak benne, mint a csillagok. Oda vágyom hozzá az égbe.

Virág a már szokásossá vált anyás fölényvel szólott hozzám, s én azt elfogadtam.

Még volt valami motívum, amire nem emlékszem: egy férfi volt a dologban. Magas, karcsú, fiatal férfi, olyan, mint Hatvany Lajos, nem tudom, mi dolga volt itt, de nagyon otthonos volt abban a lakásban s életben. Hatvany egyszer egy óriási csokrot küldött Jankának, azt hiszem, még akkor ismeretlenül, mikor éjjel keresett fel, hogy legyek segédje Osvát ellen... Ezt sosem felejtettem el... Ez volna az oka, hogy benne realizódott az idegen férfi? Félek, hogy Jankát elvesztettem s idegen kézre adtam?

Mária nem fordult meg álmaimban. Mária ellen haragot érzek. Haragszom rá, hogy annyira idegen s értetlen velem szemben, s nem érzem érdemesnek, hogy kapacitáljam. Mi hasznom volna belőle? Nem kapok tőle mást, csak ezt a szörnyű munkatempót, a fáradtságot és ürességet. Azért a dolog nem oly egyszerű. Ma már nyugtalanít. Kínoz, hogy nem írtam meg neki, amit első este meg akartam mondani. De hiába írnam meg, nem értené. Annyit venne föl belőle, hogy a Csibe miatt dobom ki. Nem érdemes neki írni, képtelen megérteni, akármit írok. Ő csak kézzel fogható dolgokat ért meg: a f[...]omat, azt megértené. Azt nem, hogy engem hamarabb felizgat még a Révész Béla kiscselédje is, akit megnyomorít a lakó, mint ő. Onanizáltam. Ezt hogy értse meg, ha ő van?

1936. december 11. 10 L

Az éjjel váratlan, rendkívüli és gondolkodtató dolog történt velem: megindult a lélekfordalások álomsorozata.

Úgy hat óra tájban átizzadva, nyöszörögve és nyomorult kínban ébredtem. Azonnal fel akartam ugrani, hogy leírjam az álmot, de oly kimerült s fáradt voltam, hogy fekvé maradtam, s csak beszélve gondoltam végig, hogy ne felejtsem el. Most már nem is emlékszem magára az álomra, inkább csak ennek az újra végiggondolásnak alapján:

Mária körül forgott az álom. Odáig tudtam visszamenni, hogy otthon, a pesti lakásban, mely azonban egészen más és sokkal nagyobb szerű volt, mint amilyen társaság jött-ment, s M. rendkívül vidám volt és feltűnően és kihívóan flörtölt – *horribile dictu* –, ifj. Hegedűs Sándorral (aki soha nem volt nálunk, csak kaszinói s neki főpróbai ismerős). Ez engem morális felsőbbségbe vitt Mval szemben: ez ő. De mégis sértett.

Főpróbára, illetve egy főpróba előtti nagypróbára készültünk. Valami új darabom volt a Nemzeti Kamaraszínházában – minden más, mint az életben, hogy nem lesz siker. Az volt a véleményem, hogy nem tudják jól eljátszani, a közönség nem méltó az én írásomhoz, és hogy a darab nem méltó hozzám. Valami olyan fajta darab volt, mint a Nem élhetek muzsikaszó nélkül, de értékesebbnek, komolyabbnak s mégse véglegesnek tekintettem. Mindenesetre többnek, mint amit ennek az alsórendű főpróbaközönségnek érdemes megmutatni. Igen nagy költői gőg volt bennem, s különösen Mt nem kívántam, hogy lássa: nem éri föl. És mégis ez volt az egyetlen, ami izgatott...

Most éppen a kínos szempontok nem jönnek emlékembe. Én M. miatt örvénylő kínban voltam. Tudtam, hogy minden kacérsága miattam van, előttem akarja kívánatos-sá tenni magát: tudtam, hogy nagyon szenved, s ettől én még jobban szenvedtem. Lel-

kiismereti furdalásaim voltak olyan magas lázban, hogy nem bírtam lélegezni. (Este szokatlan sokat ettem, takartat és három darab hurkát. Nagyon ízlett s már akkor tudtam, hogy megterheltem a gyomromat. Bizonyára rosszul is feküdtem, mert mikor felébredtem, igazítani kellett a szívemet, azon feküdtem, a párna nagyon nyomta.)

A nézőtér zsúfolt volt, nem volt páholyom. Egy olyan páholszerű helyre kellett bennem, hogy a színpadot lássam, amely a személyzet tartózkodási helye volt – ilyen hely egy színházban sincs, az első páholyoknak felelt meg –, ott az ablak le volt zárva, s csak üvegen át lehetett kilesni a színpad felé. Mindenki áhítattal nézett rám, s én rösstelltem nézni a saját darabomat.

Mielőtt ide bementem, egy kedves kis segédszínész nő ment előttem fel egy vaslépcsőn, rámosolyogtam, ez az egyetlen mosoly volt bennem ezen a kínos éjszakán, s odaadtam neki egy papírcsomagocska cukrot, s az ijedt-félve vette el, s közben leesett a vaslépcsőről, rettenve néztem utána, nem ütötte meg magát, csak valami négy lépcsőfokot esett, s az ijedtségen kívül semmi baja sem lett, rám nevetett s eltűnt: Csibe volt.

A darabnak nem volt sikere. Semmi taps, égett az arcom a szégyentől, de nem magamért, a nézőket szégyelltem, hogy nem értik meg, hogy itt az a hatás, hogy nincs hatásvadászat. Ilyen emberekért kell nekem kiállni a színpadon, gondoltam, s fájt, hogy M. nem jött s nem mondott semmit, nem ragyogott felém, talán nem is figyelt a darabra, magát árulta, mert már én nem vagyok neki.

Szenved valahol, tudtam biztosan, s felelősnek éreztem magam a szenvedéséért, s ez kimondhatatlanul fájt.

El vagyunk szakítva egymástól, s ebben én vagyok a bűnös.

Oly szörnyű izgalom volt bennem, mintha gyilkosa lennék.

Felébredtem.

Mikor megébredtem, az volt bennem az első gondolat, hogy ez rémes, már úgy álmodok Mról, mint annak idején Jankáról, mikor előle megszöktem. Emlékszem, hogy mikor Kolozsvárra menekültem, ugyanígy kínozott az álom és az éberlét, s mikor Debrecenben egy hónapot töltöttem, egy percre sem tudtam megnyugodni, folyton ő kínozott, a saját gaszágom gyilkolt, hogy ott hagytam őt a kétségbeesésbe.

S hiába volt a nappal józansága és elhatározás keménysége, ezek elől a kízó képzetek elől nem tudtam szabadulni. Jól néz ki, ha most ez kezdődik újra.

Ez volt az álom. Nem is tudtam, hogy M. miatt képes leszek ilyen morális szenvedésre.

De ez nálam természetes folyamat. Nem az események voltak jelentősek, hanem a bennem zúgó és kízó érzések. Lelkiismeret-furdalás. „Bende vitéz lakodalmát lakja...” „kakasszóra: jössz te velem vívni Bende...” „szép menyasszony a nászágyban...”

Vagyis kezd kettéhasadni az én, nappal a nyugodt meggyőződés hiában áll épen, éj-jel a kízó gyötrelmek?

Két sor indította meg ezt, amit tegnap este olvastam, s nagy hatással volt rám. Egyik a Csathó Kálmán nyilatkozata Az Estben. Új darabjának címe: „Szakítani nehéz dollog.” S azt mondja, s ez megütötte a szívemet: „csak a komisz emberek tudnak szakítani.” De akkor elhessentettem, bár éreztem, hogy talált.

A másik pedig Józsi bátyám vallomásának egy sora. Leírja, hogy házasodott meg huszonkét éves korában, s két- vagy háromévi házasság után megjelent a testvére, Laci és fel volt háborodva, hogy milyen alacsony sorsban találta, s egyszerűen ráparancsolt és elvitte onnan, úgy hogy nem is látta többet a feleségét. „Én egészen felelősség nélkül voltam” – írja. Valaki levette róla a felelősséget. Rólam nem vette le senki. Sőt, ha el-

mondanám, nem is adna igazat senki. Ez volt bennem, aztán tovább olvastam a rendkívül érdekes írást egész éjjelig, akkor lefeküdtem, s reggelre megjött a kínzó álom.

A szerelem magánügy, de a házasság közügy.

Mikor eljöttem, M. azt kérdezte csöndesen: Mikor jön haza?

Nem néztem rá, úgy mondtam, elég könnyedén s könnyelmű modorban: Fogalmam sincs róla.

Megcsókoltam az arcát, de nagyon ki volt festve, s soká kerestem a nyakán egy helyet, ahol undor nélkül meg tudom csókolni. Még azt is gondoltam közben: „azért kell nekem pénzt keresni, hogy ő festéket vásárolhasson rajta, amivel elundokítja magát, hogy meg se csókolhassam”. S mégis úgy tűnt fel nekem, mikor sietve eljöttem a lakásból, mintha szöknék.

Mikor a lépcsőn lementem, nevettem magamban: most megszöktem, soha többet nem akarom, hogy találkozzunk.

S ez a távozás mégis becstelenségnek tűnt fel a mélyben előttem. S ez fokozódott azzal, hogy nem írtam meg neki azonnal s őszintén. Ahogy elmaradt a levél, napról napra kínzóbbá vált ez a magatartás – most az álomban visszafordult. Eleinte megnyugtató, hogy haragszom rá, sértve vagyok. De most nem szeretném, hogy ő sírjon utánam: utóvégre büntelen. Ő nem tehet semmiről. Soha tíz év alatt ellenem semmit nem tett.

Arról nem tehet, hogy olyan, amilyen. Mikor beleszerettem, akkor sem tett ebben az irányban semmit. Nem csábított, nem mutatta magát másnak, mint amilyen.

És mégis irtózat fog el, ha arra gondolok, hogy gyöngeségből még egyszer együtt kell vele élnem.

A kettőnk viszonya teljesen elromlott. De csak az én számomra. Ő elfogad olyan, ami vagyok. Ő hajlandó velem együtt élni. Ő még a Csibe elleni féltékenységet is képes volna lenyelni – talán...

Én viszont, aki azt állítom, hogy a Csibével szemben semmi szerelmi érzés nincs bennem, nem vagyok képes a kettős játékra. Holnap be akarok menni Pestre, és Csibét már értesítettem, hogy amint Pestre érek, felhívom telefonon, tehát legyen készen már fél kilenctől kezdve. S nem kívánok vele találkozni. Mintha nem volna jogom hozzá. Mintha nekem most az volna a kötelességem, hogy egyedül, számkivetve itt aludjak és pihenjek és munkára készítsem elő magam. Hogy bírom el, hogy M. felé a számkivetett játsszam, Csibe felé a jó apát? M., ha megtudja, hogy bent voltam, azonnal tudja, hogy Csibével találkoztam.

S a Csibét nem ejtethem el, mert kizárólag belőlem él. Egyetlen fillér lehetősége sincs, semmi mást nem tehet, ha elhagyom, csak beleugrik a Dunába, vagy ha nincs rá lelkiereje, elzüllik. Egyiket sem bírom ki, tehát kénytelen vagyok őt pénzzel ellátni, hogy tovább éljen és tanuljon.

Én a kis Csibét végtelenül finom léleknek ismertem meg. Magamra vettem a gondját mindaddig, amíg saját maga el nem tudja magát tartani. Ehhez azonban nem elég, ha megtanulja a gépírást s gyenge helyesírásával kopog. Neki fogalma sincs arról, mi a tanulás. Azt hiszi, hogy mivel hat elemije van, a harmadik és negyedik polgáriról fél-év alatt játszva levizsgázik. S ez nem is lehetetlen zseniális kis lelkével.

De ez félévi gondviselést kíván, s nem azon a helyen, ahol van, ádáz és gyilkos vademberek között, hanem csöndben és megnyugvásban, valahol jó helyen elhelyezve, ahol csak a tanulásnak élhet. Venni kell mellé valakit, aki tanítsa.

Ám akkor elvész számomra mint információs iroda a proletárság felé. Soha többet nem lehet visszaereszteni a proletár világba: kiemeltem, s nekem kell gondoskodni a

magas életnívójáról. Ez egyenes út arra, hogy a végén sajnálni fogom kiengedni a magam öleléséből. Nem valószínű, hogy igazán lányomnak tudjam tekinteni. Elő fog állani egy fals helyzet: az öreg nevelőapa, aki féltékeny a lányára.

A legnagyobb baj az volna, ha Mt beültetem a Janka helyére az elszakadás gyötrelmes kertében.

Azt hiszem, Miklósnak ma el fogok mondani valamit. Muszáj közölni, gyónni, hogy könnyebbüljön a lelki teher.

1936. december 13. 8.53 L

Az éjszakák nagyon komiszak. Érdekes, hogy itt semmi meggondolás nem segít. Az ember nem is hinné.

Mintha valóban volna egy belső én, amelyet nem lehet becsapni. Nem hagyja magát. Neki megvan a maga véleménye a dologról, s attól nem tágit.

Az ő felfogása az, hogy én, a nappali én, igazságtalanul és inkorrektül járok el. Felhasználok mindenféle ürügyet, hogy szakítsak a nővel, aki, nem lehet tudni, miért, valószínűleg tisztességtelen céljaim zavarása miatt terhes nekem. Most, úgy gondolom, itt van a kellő alkalom, hogy a régen tervezett büntényt, a szakítást, a világ előtt, testvérek, gyerekek előtt igazolhassam s könyörtelenül végrehajtom. Holott jól tudom, hogy a nő nem bűnös. Nem lehet senki sem bűnös, ha olyan, amilyenek az isten megteremtette s nincs más ellen semmiféle ártó szándéka. Akarat nélkül senki sem lehet bűnös. Beleeshetik egy általa nem ismert törvény tiltásába, de ő akkor sem bűnös, csak baleset áldozata. A kommunizmusban az egész burzsuj bűnös lett, holott ők egyáltalán nem tettek egyénileg semmit a felhozott bűnkörökben. Ők csak éltek, ahogy addig a világtörvény engedte, sőt parancsolta nekik. S mégis el kellett hullaniuk a bárd alatt. Ha egy politikai fordulat állott volna be, s újra ők lettek volna az urak: akkor az ő törvényük szerint mindenki bűnössé vált volna, aki a proletár diktatúrának ellent nem szegült. Így áll elő a gyilkolás jobbról-balról.

Nos, ez a belső én nem érti a háta mögött a tömeg igazolását. Egyéni akciónak tekinti ezt a manővert, s fél a következményektől. A lelkiismeret, amint már 25-ben megállapítottam, a halálfélelem: a büntetéstől való félelem, mely oly erős lehet, hogy inkább vállalja a bűnös az önfeladást, a vezeklést és a büntetést, mint a rettegést.

A nappali énje, mondjuk az ÉN és az éjjeli én, mondjuk a MÉLYÉN (a tudatalatti én) nem vitatkoznak egymással. Mind a kettő végzi a maga munkáját. Az ÉN persze magyaráz és igazol és dönt, a MÉLYÉNnek erre nincs módja: ez az őszintébb, ez csak működik s retteg.

Érdekes volt a tegnap éjjel. Azzal feküdtem le, hogy most nyugodtan fogok aludni. Ellenkezőleg. Abban a pillanatban, ahogy elaludtam, megindultak az álmoképek. Ma már nem tudom az eseményeket, de M. volt a középpontban, s rettenetes rettegéseket éreztem, szenvedtem át. Kb. fél tízkor már nem bírtam, s az ébredésbe menekültem. Mikor felébredtem, az ÉN körülnézett, konstataulta a MÉLYÉN aknamunkáját, s valósággal dühösen és megvetően intette le a lappangó gyilkost, az álomorvot.

Ez egy igen különös dolog volt, már akkor megfigyeltem, hogy a MÉLYÉN valósággal megszeppeint s visszahúzódott. Hozzáfogtam olvasni egy érdekes könyvet: Hevesy Ivánnak a primitív művészet keletkezéséről szóló könyvét, s nagyon érdekelt, bár nem mondott nekem semmi újat. Egy szempont volt, ami meglepett: az istenfogalom kialakulása az animizmus következménye. El is fogadom. De azt nem fejti ki, hogy az animizmus mennyiben áll elő az álmoképekből: ő inkább az emlékképekből magya-

rázza. Tehát tisztán az ÉN munkájának tekinti. Én azt az elméletet fogadtam el eddig, hogy a primitív ember nem tud különbséget tenni az álom és az éberlét között, az álomképet kivetíti. Így jön létre a halott tisztelet, mert álmában akkor is megjelenik az elhalt apa, ha az életben már nyoma sincs. (Innen a kísértetektől való rettegés irtóztató félelme, ami ellen azután úgy védekezik az ÉN, ahogy tud.)

Míg a könyvet olvastam, a MÉLYÉN egészen elhalványodott, háttérbe szorult, s bizonyos idő múlva eltűnt. Akkor elálmosodtam s elaludtam. Erre a gaz újra munkába lépett, de nem volt oly erős, mint az első szakaszban, csak éppen annyit tudott elérni, hogy megizzasztott, az álmot nyugtalanná tette s egész reggelig több ízben kedvetlenül ébredtem, a párnát gyűrtem, újra meg újra elaludtam, de azért reggelig nem hagyt békén.

Reggel azonban némi győzelmet érzett az ÉN, hogy legalább az álomtermelést megakadályozta, s mikor reggel nyolckor beültem az autóbuszba, oly vidám voltam, mint a friss madár. Ott volt egy ismerős, a tótfalusi állatorvos, azzal beszélgettem egész Pestig, s kénytelen voltam igazolni magamat, hogy milyen vidám vagyok: ezt a négy nap alvásnak tulajdonítottam. Állandóan nevettem és szellemes voltam és szórakoztató. Máskor evvel az orvossal sohasem beszéltem. Egy köszönés, egy-két kedves szó, s nem törődtem volna vele. Most az ÉN kitombolta magát. Örült és ujjongott, hogy ő ilyen bátor, zavartalan, ártatlan és erős.

Egész idő alatt ilyen vidám voltam. Csak akkor ütött meg valami, mikor az állomásom megláttam Kisnét, aki nagy szemet vetett, ahogy megismert. Úgy váltunk el, hogy én nem megyek Pestre s nem értette. Én viszont egyszerre belekerültem a komplexumba, hogy Mária. Az úton úgy ültem, hogy Kisnével ne beszélgethessek. Csak itt Lban kérdezhettem meg:

- Nem is tetszett otthon lenni?
- Nem... Beszélte a ns asszonnyal?
- Igen, hogyne. Mikor eljöttem, akkor is bementem hozzá búcsúzni.

Nem beszéltem, elég volt, hogy azt a benyomást keltette, hogy otthon nincs semmi hangulati zavar.

- Azt mondta a ns asszony, hogy ebben a kofferben van a posta.

Minden izgalom nélkül vettem elő a levelét s olvastam.

Ez megnyugtató. Nincs benne semmi egyéb, csak az, hogy levonta a konzekvenciákat. Míg pénzt küldök, addig nem is lesz semmi baj.

Megjegyzem, hogy nekem állandó szokásom, hogy rémképeket gyártok s már igen sokszor megtörtént, hogy egész kétségbeesve érek haza, én a MÉLYÉNben konstatálom, hogy mit követek el ellene, s feltételezem, hogy ez őt letöri, halálba kergeti: a Janka-képzetek újulnak fel, s mikor hazaérek, látom, hogy vidáman beszélget, semmi zavar nincs benne, sejtelve sincs az én rémlátásaimról. Ilyenkor mindig kiábrándulás jött, hogy hát lehet evvel a nővel együtt élni, akinek ennyire nincs izgalma miattam.

Nem tudom, hogy jön létre ez a morális egzisztencia: valószínűleg a nevelés. De a nevelés is csak azt fejlesztheti ki, amire van hajlam az emberben. Az emberiség legfontosabb képessége az egyének közötti kohézió, ami a szolidaritást s az erkölcsi egységet hozza létre. Az egyénnél ez legerősebben a családi kötelékben van kinevelve. A házasság életre-halálra azért vannak összekötve, hogy a gyermekeket egy élet idejéig együtt tartsák. A szüleim között, mint már felnőtt koromban megtudtam, óriási ellentétek voltak, vérmérséklet, életszemlélet, kultúrnívó, morális tartalom egészen más volt. Az én morális terheltségem az anyám. Apámban ez nem volt oly erős, de azért ő

is rendületlenül ki tudott tartani egy egész életen át a felesége mellett, ha ezerszer megcsalta is más nővel, az nem volt neki erkölcsi cselekedet. Erkölcsileg ezé az egy nőé volt, akit valóban tisztelt és magasabb értékű lénynek fogadott el. Az apám is kész volt minden pillanatban elvenni a feleségétől minden pénzt, akár a dunnáját is, hogy vállalt munkáját befejezze. Az én munkakultuszom az apám. Ha az anyám megtagadta volna, hogy odaadja, amit az apám munkára el akart vonni, apám megőrült, megveszett volna s összetörte volna a feleségét. Ott is hagyta volna.

Az én esetem ugyanez: mikor az asszony akadályá kezd lenni a munkateljesíthetőségnek – azzal, hogy nem adja magát segítő szolgátságba, akár az erkölcsének feláldozásával is –, én ugyanúgy megőrülök és elveszítem őt s elszakadok tőle. Mindkét esetben így volt: Janka bizonyos ponton túl belefáradt, hogy csak az én írói kutatásomnak s produkciómnak legyen áldozata. Megtagadta. Teljes erővel ellene szegült. Nem akart többé társas életet, nem akarta, hogy rajta kívül más embert, s pláne nőt megismerjek, nem akarta, hogy új problémák felé érdeklődjek: elviselhetetlen lett. Most Mária ugyanebbe a hibába esett: nem akarja a munkámat elősegíteni, tűzön-vízen keresztül s pláne nem akar új nőt túrni. Azt hiszem, Jval is az volt már a baj, hogy beteltem vele mint forrással. Ellenállhatatlan vágy kergetett új benyomások, új világok, új látások felé. Ennek útjában állott, szakítani kellett. Most Mária elégeti a gyalázkodó leveleket, ahelyett, hogy közölné, letagadja a telefonokat: elveszi a legnagyobb szenzációkat, nem érti, mi az író, s hogy ezek a dolgok nekem valóságos kincseket jelentenek. Egyszerűen asszony lesz, s útjába áll az írói fejlődésnek: a munkának. Most, amennyire egyszerű és természetes, hogy mindennek a kiviláglása után, ha csak nem akarok megszűnni mint író, tőle el kell válnom, annyira különös, hogy közbelép a MÉLYÉN vállalserkölcisége, s éppen emberi vonatkozásokban lehetetlenné akarja tenni ezt a válást. Így, magában az íróban az emberi lény inkább összetörné az író, minthogy a házasság eszményének ártson.

Most tehát bennem az ÉN és az ALÉN harcolnak. Bizonyos, hogy az ÉN fog győzni. Segítségére jön az egészség, kitartás, a logika, rendszeret. Mindaz, ami az ÉN tulajdona. Az ALÉN segítőeszközei a félelem, a büntetéstől való rettegés, a gyávaság, a beteges zavarok, hisztéria. (Ezért is jobb név ennek a tudatalatti énnak a nevére az ALÉN. Al-én.) Az ÉN a teremtő, alkotó egyéniség, az ALÉN a mindent elrontó, romboló és iszonyú halálfélelem.

Nem akarok igazságtalan lenni ALÉN alkotóelememmel szemben. Nem, mert ez az anyám. Az édesanyám egyénisége bennem. Ez az ALÉN a szenvedő jóság. A morális öntudat. Ez semmit sem akar másnak ártani, semmit sem kér mástól, semmit sem szándékozik elvenni. Ez csak önmagát félti, s ezért képes volna mindent feláldozni. Ennek a világon semmi önérzete nincs. Ez a sejtmag, mely reszket, hogy megsemmisül az ÉN harcoss akaratai s tettei miatt. És ez kifelé, harmadik személlyel szemben soha nem is próbál akcióba lépni, ez csak vissza akarja tartani a küzdő ÉNt, hogy nagyobb bajt ne hozzon a nyakára. Az álomban ez csak szenved, szégyenkezik, csak csapásokat kap, rabszolga s túri a korbácsot, vissza nem üt.

Csibe egy nagyon érdekes álmodott el már megint. Hetekkel ezelőtt a következő álma volt: „Távíratot kaptam apukától, de nem tudtam elolvasni, mert maszatos volt, piszkos.” Nagyon jellemző: távíratot vár, üzenetet, döntést. De nem tudja, mi lesz az, tehát nem tudja elolvasni. Piszkos, maszatos, mert már piszokra is el van készülve.

A tegnapi álma ez:

„Loptam, apuka, loptam. Egy autóbust loptam. Beszállottam és az autóbust az én

akaratomra elindult. Rohant. De nem tudtam kormányozni és belement a sárba és felfordult. Kimásztam belőle és csupa sár lettem.”

Ugyanaz, mint az első álom. Azért autóbusz, mert alighanem mondtam neki, hogy autóbusszal megyek, de azt nem mondtam meg, hogy hova. Tehát autóbusszal akart utánam jönni, de nem tudta, hová, s állandóan az a kényszerképzet kíséri a velem való életét, hogy sárba kerül.

Ennek a gyereknek az ALÉNje más, mint az enyém, mert az ÉNje nem cselekvő. Nem ő fogott el engem, őt fogták el, s nem látja, mi lesz ennek a vége. Benne is a morális lény dolgozik az álomban. Bár mindenre el van szánva, mégis úgy érzi az ALÉN, hogy piszokba, sárba megy s retteg. Tehát nem igaz az első mondatom, hogy más az ALÉNje, mint az enyém: Ugyanaz.

Az ÉN cselekvő akarata, hogy ideadja magát, az ALÉN viszont reszket, hogy bajba kerül.

Szóval az ALÉN mindenkinél a sejt rettegése.

Érdekes, ebben a pillanatban, ahogy ezt leírtam, mintha valami lefolyt volna bennem s megnyugodtam: egész kiegyenesedtem s mosolygok. Kicsit felszabadultam.

Mintha elfoszlott volna az ALÉN hatása. Az ÉN nem adhatja át magát az ALÉNnek, mert akkor vége. A sejt csak az alapforma. Így írtam valaha:

Csak megmaradni...

Ezt a kommün után írtam, mikor végtelen reszketések voltak bennem az üldözések miatt. Már semmit sem kívántam, csak megmaradni. (Kár, hogy nem emlékszem a sorokra.) *sejtmagul...*

És megmaradtam. Az ÉN hallatlan erőfeszítésének lett az eredménye, hogy megmaradtam s tovább éltem.

Most is meg fogok maradni. Az idő nagy segítség. Lassan elsimulnak a rettegések, az ÉN dolgozik. Fenntartja a nyomorult ALÉNt, s ez lassan befogja a száját. A Janka halála után újra irtóztató éjjeleim voltak, sok, legalább fél évig. Az ALÉN akkor munkában volt. Sajátságos módon minden éjfélkor lépett munkába, sokszor megnéztem az órát, pont éjfélkor. De ha felébredtem, az ÉN mosolygott, s egyszer csak elmaradtak az éjféli reszketések, mikor kiderült, hogy semmi veszély nem fenyeget. Akkor aztán a nyomorult ALÉN elsorvadt s békén hagyott. De ha a legkisebb veszélyt sejtette, bezzeg újra lábra állott s kínozott, mint a nyavalya.

Hát ezt ki kell várni. S ehhez a legjobb orvosság sokat lenni az emberek között. Legrosszabb a magánosság. Ha az ÉN elveszíti az energiáját, akkor aztán tépi-marja az ALÉN. Akkor úr, tombol, rémképeket fest.

1936. december 14. 10

Kedves Mária,

mióta megkaptam válaszát, annak a hangja megvilágosította előttem, hogy elérkezett a mi viszonyunk a végső stádiumba.

Én magát boldoggá tenni nem tudom.

Maga énrám, mint íróra, jótékonyan hatni nem tud.

Együttmaradásunk nem szolgál többé sem emberi, sem más magasabb rendeltetéssel.

Maga már januárban felajánlotta, hogy váljunk el szépen. Én akkor azt mondtam, egyikünknek sincs senkije, nincs értelme a válásnak.

Most azt mondom: van valakim. Megtaláltam a magános önmagammat. 57 éves ko-

romban rájöttem, hogy nem vagyok férjnek alkalmas ember. Rendeltem, hogy az élet millió változatát figyeljem, s ebben a lekötöttség csak akadályoz.

Már csak azért is el kell válnunk, hogy biztosítani tudjam magának a nyugodt életet. Akkor azt kérdezte, mondjam meg, mennyi tartásdíjat adok magának.

Erre még ma nem tudok végleges választ adni. Mindenesetre azon leszek, hogy biztosítsam a maguk életét a drága Joluskával. Május 1-ig, míg ezt a lakást meg kell tartani, úgy gondolom, hogy a következő összeg elég lenne kettejüknek:

lakás... 160

cseléd... 28

telefon... 12

konyha és fűtés 200

személyi kiadás 100

Ez összesen 500 pengő.

Úgy vélem, hogy maga már régebben számot vetett a jövővel, s erre utalt az a kijelentése, hogy ha én megveszem magának azt a kis telket Margit mellett, akkor maga lemond arról a tízezer pengőről, amit én Péter-Pálkor felajánlottam magának. Én a telket megveszem, és karácsonyra megküldöm az erre vonatkozó csekkeket. Viszont kérem, hogy azt a levelet küldje vissza nekem, amely a halálesetre szolgáló tízezer pengőről szól.

Azonfelül kész vagyok felépíteni a házat úgy, ahogy megbeszéltük, a maga zamárdi telkének fedezetére. Ha maga a telket nem tudná eladni, én azt abban az árban átveszem, amennyit az ottani viszonyok mellett az ma ér. Az építkezési költségeket levonjuk belőle és a vételár többletét havi részletekben fizetem magának. Legjobb volna persze, ha el lehetne adni.

Halálom esetére pedig biztosítom magának a magával átélt idő alatt írott műveim honoráriumának fele részét és a Hírlapírók Nyugdíjintézetétől halál után özvegyemnek járó nyugdíjat.

Kikötöm azonban, hogy a honoráriumot maga másra át nem örökítheti.

Ha Joluska tovább élne, mint maga, akkor örökösöimet kötelezem, hogy a maga nyugdíjának megfelelő összeget fizessenek neki havonta a könyveim után járó honoráriumból.

Ez az, amit vállalhatok. A május 1-től kezdődő tartásdíj megállapításánál, kérem, vegye tekintetbe, hogy nyolcvanezer pengő adósság marad rajtam, együttélésünk következtében, s ezt le akarom törleszteni. De úgy hiszem, hogy egész életemre tudok négyszáz pengő havi díjat felajánlani magának.

Kedves Mária, én nem haragszom magára, és nagyon kérem, maga se haragudjon énám. Maga józan, okos és gavallér lélek. Boldog volnék, ha megőrizné velem szemben összes jóakarátát és segítő gondoskodását, s ezzel lehetővé tenné, hogy nyugodtan folytathassam munkámat és így alkalmas maradjak arra, hogy a rám nehezedő őríási terheket elviselhessem.

Hálásan köszönöm magának ezt a tíz évet, amit a legnagyobb nyugalomban, békében és harmóniában töltöttem a maga oldalán. Köszönöm, hogy gyermekeimet fölnevelte és szárnyra bocsátotta.

Egyikünk sem oka annak, hogy útjaink mégis elváljanak egymástól, de ha el is válnak, nem szabad, hogy illetlen indulatok maradjanak fenn közöttünk.

Én egész életemben csak elismeréssel, köszönettel és hálával gondolok magára és nagyszerű jellembeli tulajdonságaira. Maga igazán rendes ember volt mindig, s én sem akarok ahhoz méltatlan maradni.

1936. december 14. 19.27 L

[...] Kell nekem izgulni és attól rettegni, hogy ő öngyilkos lesz, mint szegény elődje. Ennek én nem voltam soha lélektársa, én ennek mecénása voltam, ahogy egyszer megmondta: „Az biztos, hogy magának ilyen nővel sohasem lehetett érintkezése. Egy ilyen nagy nőhöz maga még közeledni sem mert.” Ezt úgy adta át, mint egy nagy kurtizán: ezt adta tudtomra, hogy tudja, ki ő, értékének tudatában van. S hogy „minek kellett ez a házasság? Nem kellett ahhoz házasság, hogy én magának testet adjak.”

Hála istennek, hogy legalább még néhány évem lesz, mielőtt a szenilitás végképp utolér.

Ha visszagondolok erre az örültekházára, amit teremtettem magamnak: egyetlen dologért dolgozni, dolgozni s csak dolgozni, pénzért, amit egy nagy stílusú nő elfröccsentsen...

De hisz ez volt az első házasság végén is a panaszom, hogy rabszolga vagyok, aki a bányában csákányoz (lásd Nyugat M. Zs. szám Vallomás). S én akkor azt dédelgettem a szívemen, hogy már van nekem egy tündérem, aki mellett könnyen és boldogan fogok élni s nem pénzért dolgozni. Ez volt a büntetés, hogy ha Roboám korbáccsal veretett, én Jéroboám skorpiókkal foglak veretni. [...]

1936. december 15. 8.35 L

Hanem az bizonyos, hogy ezzel most a kezembe adta magát Csibe kisasszony. Csak tudjak élni a hatalommal.

Azt szoktam mondani, hogy nem vagyok pedagógus, nem vállalom azt a feladatot, hogy neveljek.

Úgy hiszem, ez egy bizonyos kulturális elmaradott fok lehet nálam. Egy primitív önzés, melyet a szüleimtől örököltem. Mind a ketten annyira le voltak foglalva az életnek igen rossz módszer szerint végzett munkájával, hogy nem maradt idejük meditálásra.

Én valamivel magasabb fokon ugyanezt az életformát éltem tegnapig vagy máig.

Tegnap még csak megérezttem, ma tisztán tudom, hogy fordulat állott be az életemben. Ki is nevezem a mai napot, *1936. december 15-ikét* életfordulónak.

Mind a két esetben szerelmi lázban, tehát súlyos betegen kötöttem házasságot. Kialakult fogalmam a házasságról nem volt. Homályos ideálkép állott fenn bennem erről a foglalkozásról, amelyet akkor nem foglalkozásnak véltem, hanem egy élet feletti állapotnak, mely éppen úgy hozzá fog járulni erőim kitermeléséhez, tehetségem kiteljesedéséhez, mint valami ózondús levegő.

Ma már látom, hogy tökéletesen balhiedelem volt ez, s nem én vagyok érte felelős, hanem az iskolai, papi, valláserkölcsi nevelés, mely ezt iktatta bele a szüleimbe házasság-vallásul, s ők és tovább az iskola és a társadalom hibrid ideológiája táplálta még magasabbra nálam.

A házasság egy üzem. Célja a tagok eltartása, minél magasabbra való felnövelése, utódok nemzése, azok eltartása és szárnyra bocsátása.

Ez egy igen komoly és nagy összetevékenységet követelő foglalkozás. A fecske, míg gyermekeit felneveli, elképzeltelhetetlen szorgalommal dolgozik. Szakadatlan repül, vadászik, s amint egy bogarat elfog, viszi haza. Oly egyenletes tempóban, hogy taktussal számoltam a hévízi vízben, hogy sokszor egy óra hosszáig csaknem egyenletes időközben térnek vissza a fészekhez.

A házasság üzennél mellékes, hogy mivel keresi a kenyeret az eltartó családfő, akár férfi az, akár asszony. Cél a kiszolgálás egyenletessége. Egy költőnél ez nagyon nehéz

vállalkozás, mert a költészet s általában a művészet nincs bevezetve mint polgári foglalkozás. És a művész, mint családfő, mégis kénytelen beletörni az üzembe, s ingatag hangulatait úgy szabályozni, hogy avval megkeresse a mindennapi kenyeret, illetve fenntartsa azt a nívót, amit kialakított.

Én ezt a munkát harminckét évig végeztem, míg most némileg új alapra fektettem.

A változás egyelőre csak annyi, hogy szabályozom a kereteket. Ez a szabályozási folyamat már régen folyik nálam, erre irányulnak a könyvvezetés és a rovatok felállítása. De az életformát azért mégis egy nőnek az ízlése szabta meg, aki viszont nem adott elég ellenszolgáltatást. Most a nő igényei is meg lesznek szabva fix összegben, mely nem fogja túlhaladni az én teljesítő képességeimet. Az történik, hogy áthárítom a beosztás kötelezettségét a nőre, s az ő dolga lesz, hogy igényeit szabályozza.

Én ettől azt várom, hogy könnyebbedik a sorsom, meg leszek kímélve a meglepetésektől. Már csak a saját beszámíthatatlanságom fog zavarni: ugyanis nagyon könnyelmű vagyok a pénz elosztása tekintetében. Túl könnyen veszek magamra terhet, s túl könnyen adom ki a meglevő pénzt.

Ez a félproletár állapot maradványa, ami a szüleim életében fennállott, keverve némi dzsentris nagyozlással. Amit családom összes tagjainál tapasztalni lehet.

Arra számítok, hogy az így teremtett nyugalomban jobban fog működni az elmém, jobb darabokat, jobb regényeket írok, s a nagyobb kereset fölöslegét adósságaim törlesztésére fordíthatom.

Ezzel a nagyobb lelki nyugalommal együtt járhat az is, hogy a környezetemben levő emberek dolgaire több figyelmet fordíthatok. Befolyásolhatom őket, nevelhetem.

Csibére ebből az vonatkozik, hogy pedagógiai befolyást gyakorolhatok reá. Ez a mostani félrecsúszása, mely a büntető törvénykönyv határait súrolja, alkalmas rá, hogy ezzel megijesszem, s általában az élete dolgaiban valami erkölcsi alapot teremthessek.

Az élet gerendája az erkölcs. A reális dolgok harmóniában tartása. Így az én eddigi életem alapjában erkölcstelen volt, mert aki nagyobbat vállal, mint amit teljesíthet, az erkölcstelen.

1937. február 2. 11 L

Az írásiszony úgy terjed, mint munkalázban az írásdüh.

Hetek óta semmit se csinálok.

Voltam Tirolban, Bécsben, majd elmesélem.

Most hozzáfogtam a könyvek revideálásához. Az Összes Művek kéziratához le kell adni 15 kötetet, amelyekben véleményem szerint semmi változtatás sem lesz.

Elsőnek a Harmatos rózsát vettem elő.

Ezen igazán nem változtatok, mert ha hozzányúlnék, az egészet újra kellene írni vagy eldobni. Nem tudom, egyáltalán regény-e s irodalmi munka-e?... Ijesztően hatnak rám a szavak: fonogramok az életemből, idegen hangok és saját gondolataim az életem akkori eseményeiről. Hátborzongató, hogy regénnyé alakítottam, ami egy zavaros fiatalember kétségei, reményei és tehetetlen álmjai voltak.

Most úgy érzem, szégyellem, ahogy az ember szégyelli magát, ha eljárt a szája. Szégyellem, hogy magamat regényhősnek állítottam be, hogy affektáltam azt, hogy én magamról regényes hangon beszéltem. Mert itt nincsen egyetlen kitalált helyzet sem. Mikor azt olvasom, hogy a 66. lapon Zsolt el akar menni: ez valósággal az én elmenési pillanatom volt Jankától egy kispesti bálon: a regénynek az az érdekessége van, hogy pontosan újra éli az elmúlt pillanatokat, és egy kicsit más nevek, színek alatt a tényeket közli.

Igazán nem nyúlhatok hozzá még stílusosan sem, vagy így marad, vagy megsemmisül: ma már, a mai életfelfogással nem jutna eszembe ezt az ifjúkori lázat, amely annyira tragikusan végződött, így fogalmaztam írásba.

S mikor Janka beszél, pl. 77. Hol vette ezt a felnőtt és öntudatos gúnyt? Folyton pirolok, hogy azt, ami egyéni, szentimentális köntösbe öltöztetve le tudtam írni.

100. oldalon a vers. Lehetetlen olvasni. Már nekem. Még a Gyula bátyám¹² halálát sem bírom olvasni. Pedig szóról szóra pontos.

Kiállhatatlan feszességet okoz, lúdbőrözök. Annyira kínos, hogy nem bírok meditálni felette.

11.32

Sárarany.

Mintha csónakba ültem volna. Ez más. Itt megnyugtat, hogy idegen miliő, idegen alakok, transzformálva van a villanyáram világító egyenletességre. A Harmatosnál egyetlen áramfejlesztés van, s mind a saját bőrömön serceg: itt hallatlan biztosság, s ezt az adja, hogy bár Túri Dani és Erzsébet nem más, mint Dávid Zsolt és Virág kisasszony: de többé nem élményközlés a regény, hanem felhasználása az élménynek egy magasabb, idegen világ törvényességének szemléltetésére. [...]

Nádasy Ádám

MI VOLT ABBAN A GYENGÉD?

Még csak csomagolok, de már jövök!
A fényes fehér síkra, oda melléd,
akár szeretnéd, akár nem szeretnéd,
ott állunk együtt, két nyúzó kölyök.

A szánkából riadalom hömpölyög,
csak egyre sürgetjük a test kegyelmét,
hogy váltson meg. Mi volt abban a gyengéd,
még ma se értem. Majd ha felnövök.

A felhők között volt a mosolyod,
a szemed ráncai templomarany
gyűrött, könnyű felületén futottak.

A biciklit most is mellétolod,
kicsúszik a kezedből a zuhany,
jót röhöghetnek a többi halottak.

¹² Pallagi Gyula (1867–1903) Móricz édesanyjának, Pallagi Erzsébetnek legfiatalabb öccse.